

SITUACIONISTIČKA INTERNACIONALA

GI DEBOR

DRUŠTVO SPEKTAKLA

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Guy Debord
DRUŠTVO SPEKTAKLA
1967.

Guy Debord: *La Société du spectacle*, Gallimard 1992; Guy Debord: *Society of the Spectacle*, trans. by Ken Knabb, *Bureau of Public Secrets*, 2002. Prvo štampano izdanje: Porodična biblioteka br. 4, maj 2003.

Preveo Aleksa Golijanin, 2003; 2012; 2017.

OVAJ PREVOD NIKADA NE BI UGLEDAO SVETLOST DANA
DA NIJE BILO SLAVICE.

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>
aleksa.golijanin@gmail.com

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

LE PROLÉTARIAT
COMME SUJET
ET COMME
REPRÉSENTATION

LA SOCIÉTÉ DU SPECTACLE
par Guy Debord

(Buchet-Chastel)

In girum imus nocte et consumimur igni. Simar Films, 1978. (80 min.)

Guy Debord, son art et son temps (dokumentarni, autorka Brigitte Cornand).

Canal+, 1994. (60 min.)

Postojeći prevodi

Društvo spektakla i Komentari društvu spektakla, Arkzin, Zagreb, 1999.

Situacionistička internacionala, *Beda studentskog života*, anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 7, 2004.

Gi Debor, *Urlici u slavu de Sada* (filmovi), anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 9, 2006. Ovo izdanje sadrži tekstove četiri Deborova filma: *Urlici u slavu de Sada* (1952), *O prolasku nekoliko osoba kroz prilično kratku jedinicu vremena* (1959), *Kritika odvajanja (razdvajanja)* (1961) i *In girum imus nocte et consumimur igni* (1978). Na stranici *Porodične biblioteke* objavljen je i tekst filma *Odbacivanje svih mišljenja, pozitivnih i negativnih, izrečenih o filmu Društvo spektakla* (1975).

Situacionistička internacionala: izbor tekstova, časopis *Gradac*, 164-165-166, 2008. Uredio AG, preveli Miodrag Marković i AG. Ovaj trobroj časopisa *Gradac* donosi prevode 107 tekstova Letrističke i Situacionističke internacionale.

WWW

BUREAU OF PUBLIC SECRETS: (kompletna *Situationist International Anthology* i tekstovi svih filmova): www.bopsecrets.org

SITUATIONIST INTERNATIONAL ONLINE (najveća arhiva):
www.cddc.vt.edu/sionline/index.html

NOT BORED: notbored.org

A SITUATIONIST BOOK COLLECTOR'S BLOG (dokumenti i originalna izdanja):
situationnisteblog.wordpress.com

DEBORDIANA (FR):
debordiana.chez.com/debordiana.htm
debordiana.noblogs.org

PORODIČNA BIBLIOTEKA: anarhija-blok45.net1zen.com

ANARHISTIČKA BIBLIOTEKA:
anarhisticka-biblioteka.net/authors/situacionisticka-internacionala

DRUŠTVO SPEKTAKLA

„Treba imati u vidu da je ova knjiga pisana sa svesnom namerom da naudi društvu spektakla. Ipak, u njoj nema ničeg preteranog.“

— Gi Debor, 1992.

Na koricama: Guy Debord, Pariz, 1960.

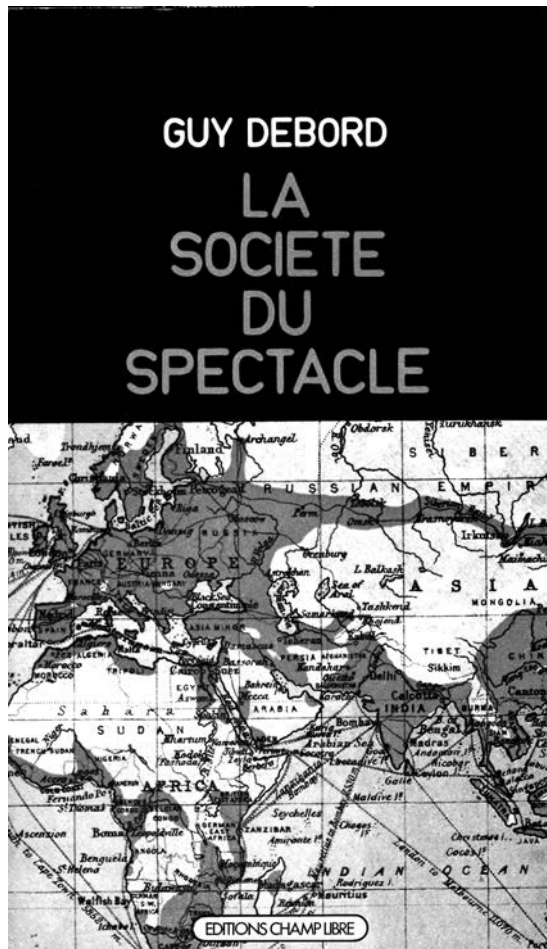
Gore: fotografija iz kataloga za izložbu SI u Danskoj, *Destruktion af RSG-6 – En kollektiv manifestation af Situationistisk Internationale*, Odense, Galerie EXI, 22. VI – 7. VII 1963, str. 2.

Bibliografija

- Fin de Copenhague*, Debord-Jorn, Copenhagen: Bauhaus Imaginiste, 1957; Paris, Allia, 1986.
- Mémoires* (koautor Asger Jorn), Paris, International Situationniste, 1959; Paris: Le Belles Lettres, 1993.
- Contre le cinéma* (u saradnji sa Asgerom Jornom), Aarhus, Denmark, Institute scandinave de vandalisme compare, 1964.
- La Société du spectacle*. Paris, Buchet Chastel 1967. Paris, Champ Libre 1971, 1983, 1987. Paris, Gallimard 1992.
- La Véritable scission dans l'Internationale* (koautor Gianfranco Sanguinetti). Paris, Champ Libre 1972.
- In girum imus nocte et comsumimur igni*, Paris: Gerard Lebovici, 1978; 1990.
- Ordures et déballés a la sortie du film „In girum imus nocte et comsumimur igni“*, Paris, Champ Libre, 1982.
- Commentaires sur la société du spectacle*, Paris, Gerard Lebovici, 1988; Gallimard, 1992.
- Considérations sur l'assassinat de Gerard Lebovici*, Paris: Gerard Lebovici, 1985.
- Le „Jeu de la guerre“: relevé des positions successives de toutes les forces au cours d'une partie*, Paris: Gerard Lebovici, 1987.
- Panegyrique: volume 1*. Paris: editions Gerard Lebovici 1989.
- Preface à la quatrième édition italienne de „La Société du spectacle“*. Paris, Champ Libre 1979. Paris, Gallimard, 1992.
- Cette mauvaise réputation...*, Paris, Gallimard, 1993.
- Oeuvres* (sabrana dela), Paris, Gallimard, 2006.

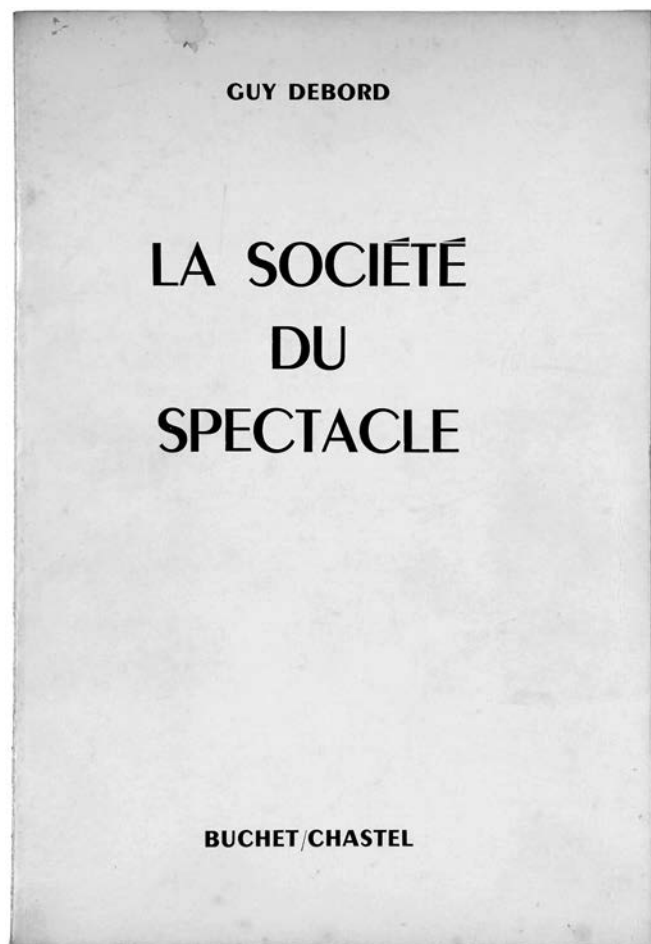
Filmovi

- Hurlements en faveur de Sade*. Film Lettristes, 1952. (90 min.)
- Sur le passage de quelques personnes a travers une assez courte unite de temp.* Dansk-Fransk Experimentalfilmskompagni, 1959. (20 min.)
- Critique de la séparation*, 1961. DanskFransk Experimentalfilmskompagni (20 min.)
- La Société du spectacle*. Simar Films, 1973. (90 min.)
- Réfutation de tous les jugements, tant élogieux qu'hostiles, qui ont été jusqu'ici portés sur le fim La Société du spectacle*. Simar Films, 1975. (25 min.)

Drugo izdanje, Champ Libre, Paris, 1971.

1: VRHUNAC RAZDVAJANJA	7
2: ROBA KAO SPEKTAKL	14
3: PRIVID JEDINSTVA I PODELJENOSTI	19
4: PROLETARIJAT KAO SUBJEKT I PREDSTAVA	26
5: VREME I ISTORIJA	51
6: SPEKTAKULARNO VREME	60
7: UPRAVLJANJE PROSTOROM	64
8: NEGACIJA I POTROŠNJA U KULTURI	69
9: MATERIJALIZOVANA IDEOLOGIJA	79
PREDGOVOR ZA ČETVRTO ITALIJANSKO IZDANJE	83
PREDGOVOR ZA TREĆE FRANCUSKO IZDANJE	98
NEOBJAVLJENI PREDGOVOR ZA PRVO IZDANJE	101
O AUTORU	103
BIBLIOGRAFIJA	105

Prvo izdanje, Pariz, 1967.

O AUTORU

„Gi Debor (Guy Debord). Sebe smatra filmskim stvarao-
cem. Član Situacionističke internacionale (SI) i jedan od
njenih osnivača (1957). Dugo vremena ličnost odgovorna za
publikacije SI u Francuskoj. Sada, kao i onda, uključen u
razne aktivnosti te organizacije u nekoliko zemalja u koji-
ma se odvija situacionistička agitacija, naročito u Nemačkoj,
Engleskoj i Italiji. Sebe ponekad naziva Gondi ili Dekajo.¹⁹
Godine 1967. objavio knjigu *Društvo spektakla*. Sledeće go-
dine, jedna od vodećih figura najesktremnije struje u pre-
viranjima iz maja 1968. Posle tih događaja, njegove teze
su imale veliki uticaj na evropsku i američku ultralevicu.
Francuz. Rođen 1931. godine, u Parizu.“

— Ironična autobiografska crtica iz drugog izdanja *Društva
spektakla* (Champ Libre, 1971). Gi Debor se ubio 30. no-
vembra 1994, ispalivši sebi metak u srce.

¹⁹ Gondi ili kardinal Rec (Jean François Paul de Gondi, cardinal de Retz, 1613–1679), autor čuvenih *Memoara* (*Mémoires*, period do 1655), na koje se Debor neko-
liko puta pozivao u svojim tekstovima i jedan od glavnih aktera pobune poznate
kao Fronda (Fronde, 1648–1653). Colin des Cayeaux (Kajo ili Dekajo), lopov i raz-
bojnik (datum rođena nepoznat, verovatno obešen 1460. ili 1461), pratilac slavnog
francuskog pesnika Fransoa Vijona (François Villon, rođen 1431, sudbina posle
1463. nepoznata; te godine je bio osuđen na smrt vešanjem, prvo zbog krađe, onda
i zbog jednog uličnog obračuna, da bi presuda posle bila preinačena u progono-
stvo; od tada mu se gubi svaki trag).

1: VRHUNAC RAZDVAJANJA

„U sadašnje vreme, koje prednost daje znaku nad onim što je označeno, kopiji nad originalom, predstavi nad stvarnošću, pojavnosti nad suštinom... istinito se smatra profanim, a samo je iluzija sveta. Tačnije, sveto se uvećava u meri u kojoj istinito uzmiče, a iluzija pojačava, tako da najvišem stepenu iluzije odgovara najviši stepen svetosti.“ — Fojerbah, iz predgovora za drugo izdanje *Suštine hrišćanstva* (1843)

1. U društvima u kojima preovlađuju moderni uslovi proizvodnje, život je predstavljen kao ogromna akumulacija *prizora*. Sve što je neka- da bilo neposredno doživljavano, udaljeno je u predstavu.

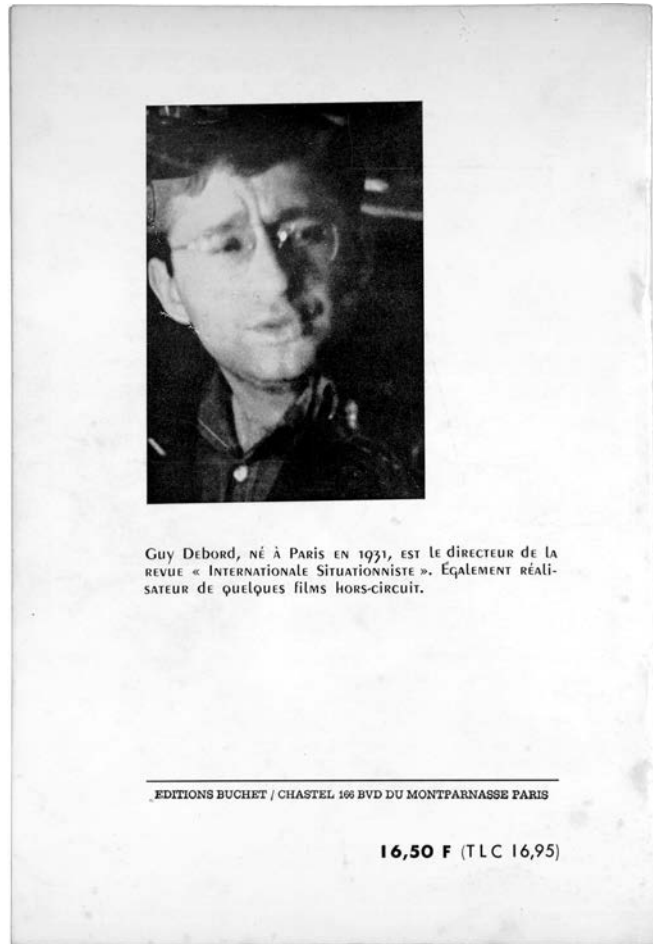
2. Slike odvojene od svih aspekata života stapaju se u jedinstveni tok stvari, u kojem prethodno jedinstvo života više ne može ostvariti. Fragmentarno opažana stvarnost regrupiše se u novo, sopstveno jedinstvo, kao odvojeni lažni svet, predmet pûke kontemplacije. Specijalizacija slika sveta dostiže vrhunac u svetu nezavisnih slika, koje obmanjuju čak i same sebe. Spektakl je konkretizovana inverzija života, nezavisno kretanje neživota.

3. Spektakl se u isto vreme ispoljava kao sâmo društvo, kao deo društva i kao sredstvo objedinjavanja. Kao deo društva, to je fokusna tačka naše vizije i svesti. Sâma činjenica da je reč o odvojenom sektoru govori o tome da se nalazimo u domenu obmane i lažne svesti: jedinstvo koje spektakl postiže nije ništa drugo do zvanični jezik opšteg razdvajanja.

4. Spektakl nije samo skup slika; to je društveni odnos između ljudi posredovan slikama.

5. Spektakl se ne može shvatiti samo kao vizuelna obmana koju stvaraju masovni mediji. To je pogled na svet koji se materijalizovao.

6. Sagledan u celini, spektakl je u isto vreme rezultat i cilj vladajućeg oblika proizvodnje. On nije samo dekor stvarnog sveta, već sâmo srce nestvarnosti ovog društva. U svim posebnim aspektima – vestima, propagandi, reklamama, zabavi – spektakl predstavlja vladajući oblik života. To je sveprisutna afirmacija već napravljenih izbora, kako u oblasti proizvodnje, tako i u oblasti potrošnje vezane za tu proizvodnju. I oblik

Zadnje korice prvog izdanja (1967), sa tekstom:
„Gi Debor, rođen u Parizu, 1931, urednik je časopisa *Situacionistička internacionala*. Režirao je i nekoliko nezavisnih filmova.“

i sadržaj spektakla služe kao potpuno opravdanje uslova i ciljeva postojećeg sistema. Spektakl je i stalno prisustvo tog opravdanja, jer on uspostavlja monopol nad najvećim delom vremena koje ljudi provode van samog procesa proizvodnje.

7. Samo razdvajanje je sastavni deo jedinstva sveta, globalne društvene prakse podeljene na stvarnost i sliku. Društvena praksa, koja stoji naspram prividno nezavisnog spektakla, u isto vreme je i celina koja sadrži taj spektakl. Ali, unutrašnji rascep izobličuje tu celinu, do te mere da spektakl izgleda kao njen jedini cilj. Jezik spektakla sastoji se od *znakova* vladajuće organizacije proizvodnje – znakova koji su u isto vreme i krajnji proizvod te organizacije.

8. Odnos spektakla i konkretne društvene aktivnosti ne može se sagledati apstraktno: svaka strana te suprotnosti i sama je podeljena. Spektakl, koji falsifikuje stvarnost, proizvod je same te stvarnosti. Obrnuto, stvarni život je materijalno prožet kontemplacijom spektakla i na kraju ga potpuno upija i počinje da se ravna po njemu. Objektivna stvarnost prisutna je u oba ta aspekta. I jedna i druga strana, ustanovljene na taj način, preobražavaju se u sopstvenu suprotnost: stvarnost se pojavljuje u granicama spektakla, a spektakl postaje stvarnost. To uzajamno otuđenje čini suštinu i temelj celokupnog postojećeg poretka.

9. U *potpuno izokrenutom svetu*, istinito je trenutak lažnog.

10. Pojam spektakla povezuje i objašnjava širok spektar naizgled nepovezanih pojava. Prividna različitost i kontrasti između tih pojava izvire iz društvene organizacije pojavnosti, ispod koje treba prepoznati njenu pravu prirodu. Sagledan u njegovim okvirima, spektakl je afirmacija pojavnog i izjednačavanje celokupnog društvenog života ljudi s tom pojavnošću. Ali, kritika koja zahvata samu suštinu spektakla otkriva u njemu samo vidljivu negaciju života – negaciju koja je postala vidljiva.

11. Da bismo opisali spektakl, njegov nastanak, način funkcionisanja i snage koje mu se suprotstavljaju, moramo napraviti neke veštačke razlike. U analizi spektakla prinuđeni smo da u izvesnoj meri koristimo jezik samog spektakla, utoliko što se krećemo kroz oblast metodologije društva koje sebe izražava kroz spektakl. Naime, spektakl je u isto vreme i jezik i program naše društveno-ekonomske formacije. To je istorijski trenutak u kojem smo zatečeni.

Neobjavljeni predgovor za prvo izdanje

(Buchet-Chastel, 1967)

Evo prve situacionističke teoretske knjige. Situacionisti su jedan prilično tajanstven pokret, ali o kojem se sada sve više govori. Okupljanje predstavnika studenta iz Strazbura oko njihovih teza (*Beda studentskog života*, 1966), za koje je „Le Mond“ pisao da su dostigle stepen „ekstremizma koji je teško nadmašiti“, izazvalo je skandal. Očigledan je i njihov uticaj na pokret „provo“ (Amsterdam), iako su oni kritikovali naivnost javnih istupa tog nedozrelog oblika agitacije. U ovom trenutku, njihove ideje se nalaze u središtu najnaprednijih borbenih struja koje se formiraju u Engleskoj i Americi.

Gi Debor, urednik časopisa *Situacionistička internacionala*, u ovoj knjizi izlaže osnove nove kritike, koju je teško klasifikovati, ali koja svuda počinje da dovodi u pitanje moderno društvo. Funkcionisanje „masovnih medija“, urbanizam, neuspeh radničkog pokreta, degradacija života u kontekstu otuđene proizvodnje, razmatraju se iz sveobuhvatne perspektive. Ova knjiga neće propustiti da iznenadi, budući da protivreči svim uverenjima današnje levice. Metodološka dominacija kretanja moderne misli, koja počinje sa Hegelom i Marksom, ovde je, kao što će se moći videti u toku izlaganja, usmerena na potpuno drugačiji cilj: revoluciju.

Tekst prosleđen izdavaču, povodom izlaska knjige (14. XI 1967), ali koji je ostao neobjavljen. Guy Debord, *Oeuvres*, Paris, Gallimard, 2006, str. 875.

veka proganja svet: kako naterati siromašne da rade, kada ih jednom porazite, a sve njihove iluzije nestanu?

Teza 111, koja je uočila prve znake opadanja Rusije, čiju smo konačnu eksploziju upravo ispratili, i koja je tako nagovestila skori nestanak svetskog društva i njegovo (kako bi se to danas reklo) brisanje iz memorije kompjutera, ponudila je i jednu stratešku procenu čija će ispravnost uskoro biti očigledna: „U krajnjoj analizi, ovo urušavanje globalnog saveza zasnovanog na birokratskoj mistifikaciji pokazuje se i kao krajnje nepovoljno za budući razvoj kapitalističkog društva.“

Treba imati u vidu da je ova knjiga pisana sa svesnom namerom da naudi društvu spektakla. Ipak, u njoj nema ničeg preteranog.

Gi Debor, 30. jun 1992.

12. Sâm spektakl predstavlja sebe kao široku i nedostupnu stvarnost koja nikada ne može biti dovedena u pitanje. Njegova jedina poruka glasi: „Ono što se vidi je dobro, ono što je dobro vidi se.“ Pasivni pristanak, koji spektakl zahteva, zapravo je već efikasno nametnut njegovim monopolom nad pojavnošću, načinom na koji se pojavljuje, koji ne ostavlja nimalo prostora za bilo kakav odgovor.

13. Tautološki karakter spektakla potiče iz činjenice da su njegov cilj i njegova sredstva identični. To je sunce koje nikada ne zalazi nad carstvom moderne pasivnosti. Ono pokriva ceo globus, većito se kupajući u sopstvenoj svetlosti.

14. Moderno industrijsko društvo je suštinski, a ne slučajno ili veštački spektakularno. Za spektakl – vidljivi odraz vladajućeg ekonomskog poretka – ciljevi su ništa, razvoj je sve. Spektakl ne teži ničemu drugom do sebi samom.

15. Kao nezaobilazni pogon za pakovanje svega što se danas proizvodi, kao opšta artikulacija principa na kojima počiva sistem i kao razvijeni ekonomski sektor, koji direktno proizvodi sve veću količinu slika-stvari, spektakl je *glavni proizvod* današnjeg društva.

16. Spektakl je u stanju da podredi sebi ljude, upravo zato što ih je ekonomija već potpuno podredila svojim ciljevima. Spektakl nije ništa drugo nego ekonomija koja se razvija zbog sebe same. To je, u isto vreme, veran odraz proizvodnje stvari i izobličujuće opredmećenje samih proizvođača.

17. Prvi stepen u dominaciji ekonomije nad društvenim životom ispoljava se kao očigledna degradacija *biti* u *imati*: ljudsko ostvarenje više se ne izjednačava sa onim što neko jeste, već sa onim što poseduje. U sadašnjem stadijumu, kada društvenim životom potpuno dominira akumulirana ekonomska proizvodnja, dolazi do opšteg pomaka od *imati* ka *izgledati*: Sveukupno „imanje“ sada mora da obezbedi prestiž i postigne krajnji cilj kroz svoj javni oblik. U isto vreme, individualna realnost je postala društvena, u smislu da je potpuno zavisna od društvenih sila i oblikovana njima. Individualnoj stvarnosti je dopušteno da se pojavi samo kada zapravo nije stvarna.

18. Kada se stvarni svet preobrazi u pûke slike, te slike postaju stvarna bića, koja efikasno podstiču hipnotičko ponašanje. Pošto je zadatak

spektakla da nam preko različitih, specijalizovanih oblika posredovanja *pokazuje* svet koji se više ne može direktno doživeti, on neminovno, na prostoru kojim je nekada vladao dodir, daje prednost pogledu: najapstraktnije i najnepouzdanije čulo najbolje se prilagođava opštoj apstraktnosti sadašnjeg društva. Ali, spektakl nisu samo slike, niti samo slike i ton. To je sve što izmiče čovekovoj aktivnosti, sve što ometa i zavarava njegovu sposobnost preispitivanja i korekcije. To je suprotnost dijalogu. Spektakl se regeneriše svuda gde *predstavljnje* postaje nezavisno.

19. Spektakl nasleđuje sve slabosti zapadnog filozofskog projekta, koji je uvek nastojao da aktivnost shvati kao *predstavu*; on je vezan za neprestani razvoj tehničke racionalnosti, koju je iznedrio taj isti oblik misli. Spektakl ne ostvaruje filozofiju, on svodi stvarnost na predmet filozofije; to je sav konkretni život ljudi sveden na spekulativni univerzum.

20. Filozofija, moć *odvojene misli* i misao *odvojene moći*, nikada nije bila u stanju da prevaziđe teologiju. Spektakl je materijalna rekonstrukcija religiozne iluzije. Spektakularna tehnologija nije razvejala religiozne mitove u koje su ljudi projektovali svoje otuđene moći; ona ih je samo spustila na zemlju, tako da su čak i najsvetovniji aspekti života postali neprozirni i nepodnošljivi. Lažni raj, koji je nekada bio potpuna negacija zemaljskog života, više se ne projektuje u nebesa; on je ugrađen u sâm taj život. Spektakl je tehnološka verzija progona ljudskih moći u onostrano; to je vrhunac čovekovog unutrašnjeg odvajanja od samog sebe.

21. Sve dok je nužnost društveno snevana, san ostaje društvena potreba. Spektakl je noćna mora modernog društva okovanog lancima; on, u krajnjoj liniji, izražava samo čežnju tog društva za snom. Spektakl je čuvar tog sna.

22. Činjenica da je praktična moć modernog društva odvojena od društva i da čini nezavisan sektor – spektakl – može se objasniti samo činjenicom da toj moćnoj praksi nedostaje čvrstina i da se ona nalazi u stalnoj kontradikciji sa samom sobom.

23. U korenu spektakla nalazi se najstarija od svih društvenih specijalizacija – *specijalizacija moći*. Spektakl se specijalizovao za ulogu onog koji govori u ime svih drugih aktivnosti. To je ambasador hijerarhijskog društva pred njim samim, koji uručuje svoju zvaničnu notu na dvoru

unutar klasne vladavine prevaziđen, sada bismo mogli reći da je jedinstvena praksa integrisanog spektakla „svet izmenila ekonomskim, a percepciju ljudi policijskim sredstvima“ – pri čemu je reč o sasvim novoj vrsti policije.

Svet je mogao da se zvanično proglasi ujedinjenim, zato što se stapanje na ekonomskom i političkom planu već dogodilo. Štaviše, sumorna perspektiva, koja preti svakoj odvojenoj vlasti, diktirala je potrebu da se svet ujedini još ranije, da bi u uslovima potpunog konsenzusa mogao da deluje kao blok, kroz jedinstvenu organizaciju svetskog tržišta, u isto vreme prurušenog i podržanog spektaklom; a opet, taj svet nikada neće biti ujedinjen.

Totalitarna birokratija, „koja u tržišnoj ekonomiji služi kao zamena za vladajuću klasu“, nikada nije s tako malo vere gledala na svoju sudbinu. Ona je znala da će uvek biti samo „nerazvijeni oblik vladajuće klase“, iako je uvek želela da postane nešto više. Pre mnogo godina, teza 58 postavila je kao aksiom da se „spektakl zasniva na ekonomiji obilja, a proizvodi takve ekonomije u krajnjoj liniji teže dominaciji nad celim tržištem spektakla“.

Ta žudnja spektakla za modernizacijom i unifikacijom, zajedno sa svim drugim tendencijama ka pojednostavljivanju društva, vodila je ka tome da 1989. ruska birokratija iznenada, kao po komandi, pređe na ideologiju demokratije – drugim rečima, na diktaturu „slobodnog tržišta“ – i tako prizna sva prava *homo spectatora* (čoveka-posmatrača). Niko se na zapadu nije duže od jednog dana bavio značajem i mogućim posledicama tog izuzetnog medijskog događaja – samo još jedan dokaz, možda izlišan, o napretku tehnika spektakla. Trebalo je samo registrovati očigledan geološki potres. Fenomen je rutinski zabeležen, datiran i proglašen dovoljno poznatim; samo jedan prost znak – „pad Berlinskog Zida“, besomučno ponavljan – odmah je prihvaćen kao zamena za sve druge nesumnjive znake demokratije.

Tokom 1991. prve posledice te spektakularne modernizacije dovele su do potpunog raspada Rusije. Tako su, mnogo očiglednije nego na Zapadu, pogubne posledice opšteg ekonomskog razvoja postale vidljive. Pometnja koja danas vlada na celom Istoku ipak je samo posledica tog opšteg razvoja. Svuda se postavlja isto strašno pitanje, koje već dva

Predgovor za treće francusko izdanje

Društvo spektakla se prvi put pojavilo u novembru 1967. godine, u Parizu, u izdanju *Buchet-Chastel*. Nemiri 1968. učinili su knjigu poznatom. Drugo izdanje, bez ikakvih izmena, objavila je 1971. godine izdavačka kuća *Champ Libre*, koja je 1984. promenila naziv u *Editions Gérard Lébovici*, u čast ubijenog urednika. Knjiga je redovno štampana sve do 1991. Tekst ovog trećeg izdanja identičan je onom iz 1967. godine. Naravno, isto pravilo važiće i za druge moje knjige čije izdavanje priprema *Gallimard*; nisam od onih koji se ispravljaju.

Ovde izložena kritička teorija nema razloga da se menja sve dok opšti uslovi dugog istorijskog perioda, koje je ona po prvi put tačno opisala, ostaju nepromenjeni. Potonji razvoj naše epohe samo je potvrdio i dodatno ilustrovao teoriju spektakla. Potvrda ove teorije može se smatrati istorijskom i u manje uzvišenom smislu: ona svedoči o tome šta je tokom sukoba iz 1968. godine bilo najekstremnije stanovište, drugim rečima, dokle se u tom trenutku moglo ići. Od tada su čak i najveće budale tog vremena mogle da nauče lekciju i to na svojoj koži: šta tačno znači „negacija života koja je postala vidljiva“, „gubitak kvaliteta“ u vezi sa oblikom robne proizvodnje ili „proletarizacija sveta“.

Kasnije sam, po potrebi, dodavao zapažanja o nekim najznačajnijim novinama koje je razvoj događaja izbacio na površinu. U predgovoru za novo italijansko izdanje iz 1979. godine, bavio sam se novinama u prirodi industrijske proizvodnje i tehnikama upravljanja, koje su pratile promene u samoj vladavini spektakla. U *Komentarima o društvu spektakla* (1988), izneo sam neoborive dokaze da je nekadašnja „svetska podela spektakularnih zadataka“ između rivalskih tabora zgusnutog i raspršenog spektakla, izrodila kombinaciju te dve forme: integrisani spektakl.

To stapanje moglo bi se izraziti nešto izmenjenim tekstom teze 105 *Društva spektakla*, u kojoj sam, na osnovu situacije koja je važila pre 1967, naglasio razliku između te dve prakse: pošto je Veliki raskol

gde nikome drugom nije dopušteno da govori. Tako je najmoderniji aspekt spektakla ujedno i najarhaičniji.

24. Spektakl je neprestani govor vladajućeg poretka o sâmom sebi, njegov neprekidni monolog samouzdanja, autoportret tog poretka u fazi njegove potpune dominacije nad svim aspektima života. Fetišistički privid čiste objektivnosti u spektakularnom odnosu prikriva činjenicu da je u stvarnosti reč o odnosima između ljudi i između klasa: kao da neka druga Priroda, sa svojim neumitnim zakonima, dominira celim našim okruženjem. Ali, spektakl nije neizbežna posledica tog navodno „prirodnog“ tehnološkog razvoja. Naprotiv, društvo spektakla je oblik koji sam bira svoj tehnološki sadržaj. Ako spektakl, shvaćen u ograničenom smislu „masovnih medija“, koji su njegova najpovršnija manifestacija, prodire u društvo u obliku čisto tehničke aparature, treba shvatiti da ta aparatura nikako *nije neutralna* i da je razvijena u skladu sa unutrašnjom dinamikom sâmog spektakla. Ako se društvene potrebe epohe, u kojoj su te tehnologije razvijene, mogu zadovoljiti samo uz njihovo posredovanje, ako su upravljanje društvom i svi kontakti među ljudima postali potpuno zavisni od tih sredstava za trenutnu komunikaciju, onda je to zato što je ta „komunikacija“ *suštinski jednostrana*. Svi mediji preporučuju se vladarima postojećeg poretka kao sredstvo za sprovođenje posebnih oblika upravljanja. Društvena podela izražena kroz spektakl neraskidivo je vezana za modernu državu – taj proizvod društvene podele rada, koji je u isto vreme glavni instrument klasne vladavine i koncentrisani izraz svih društvenih podela.

25. *Razdvajanje* je alfa i omega spektakla. Institucionalizacija društvene podele rada u obliku klasne podele iznedrila je prethodni, religiozni oblik kontemplacije: mitski poredak kojim se svaka vlast oduvek kamuflirala. Religija je afirmisala kosmički i ontološki poredak, koji je odgovarao interesima gospodara, tumačeći i ulepšavajući sve što je društvo *trebalo*, a *nije moglo da obezbedi*. U tom smislu, svaka odvojena vlast je uvek bila spektakularna. Ali, nekadašnja opšta odanost jednoj religioznoj predstavi bila je samo izraz opšteg osećanja gubitka, imaginarna kompenzacija za bedu konkretne društvene aktivnosti, koja se još doživljavala kao jedini mogući uslov egzistencije. Nasuprot tome, moderni spektakl precizno utvrđuje šta društvo *može da obezbedi*, ali tako

što strogo razdvaja *moгуće od dopuštenog*. Spektakl čini ljude nesvesnim promena uslova njihove praktične egzistencije. To veštačko božanstvo stvara sâmo sebe i nameće sopstvena pravila. Ono se otkriva u svojoj pravoj prirodi: kao autonomno razvijena, odvojena sila, zasnovana na sve intenzivnijoj proizvodnji, koja nameće sve veću podelu rada na parcijalne pokrete diktirane kretanjem mašina, a za potrebe tržišta, koje se neprestano širi. U takvom razvoju, svaka zajednica i svaka kritička svest iščezavaju; snage koje su se u tom procesu razvijale kao razdvojene još se nisu ujedinile.

26. Opšte odvajanje radnika od proizvoda rada teži da eliminiše svaku zaokruženu svest o ostvarenoj aktivnosti i svaku direktnu, ličnu komunikaciju između proizvođača. Sa sve većom akumulacijom odvojenih proizvoda i sve većom koncentracijom proizvodnog procesa, dostignuća te aktivnosti i komunikacija postaju monopol onih koji upravljaju sistemom. Trijumf tog ekonomskog sistema, zasnovanog na razdvajanju, *proletarizuje* ceo svet.

27. Zahvaljujući uspehu takvog načina proizvodnje, čiji je glavni proizvod samo razdvajanje, konkretno iskustvo, koje je u ranijim društvima bilo vezano za ljudski rad, zamenjuje se, makar duž ivica sistema, izjednačavanjem života sa neradnim vremenom, sa neaktivnošću. Ali, takva neaktivnost ni u čemu nije oslobođena od proizvodne aktivnosti: ona je i dalje potpuno zavisna od nje, kao nelagodno i opčinjeno pokoravanje zahtevima i posledicama proizvodnog sistema. Sâmo to stanje jeste jedna od posledica sistema. Nema slobode izvan žive aktivnosti; spektakl zato poništava svaku aktivnost, pošto je celokupna stvarna aktivnost prisilno stavljena u funkciju globalne izgradnje spektakla. Na taj način, ono što se naziva „oslobođenjem od rada“, slobodno vreme, nije ni oslobođenje od rada, niti oslobođenje od sveta oblikovanog tim radom. Nijedna aktivnost koju je rad oteo ne može se ponovo osvojiti ako ostajemo podređeni proizvodima tog rada.

28. Vladajući ekonomski sistem je *začarani krug izolacije*. Njegove tehnologije zasnivaju se na izolaciji i samo je uvećavaju. Od automobila do televizije, robe koje spektakl *bira da proizvodi* istovremeno služe i kao oružje za efikasnu odbranu uslova koji stvaraju „usamljenu

svakog zla, samo zato da bi nama bilo prijatnije, a da su uzrok nedaća ljudi samo nedela nekolicine bogataša i glavešina. Svako je plod svojih dela, pa ako mu njegova pasivnost prostire postelju, neka se onda i izvali u nju. Najvažnija posledica katastrofalnog raspada klasnog društva jeste činjenica da je po prvi put u istoriji prevaziđeno pitanje da li ljudi, kao celina, vole ili ne vole slobodu: sada će biti prisiljeni da je vole.

Opravdano je priznati sve teškoće i veličinu zadataka koji stoje pred revolucijom koja želi da stvori i održi besklasno društvo. Ona može lako započeti svuda gde autonomni radnički saveti, koji ne priznaju bilo koji autoritet izvan njih samih ili bilo čije vlasništvo i koji svoju volju postavljaju iznad svih zakona i specijalizacija, ukinu odvajanje pojedinca, robnu ekonomiju i državu. Ali, revolucija će pobediti samo ako se nametne svuda, univerzalno, ne prepuštajući ni delić teritorije bilo kojem obliku otuđenog društva, koje i dalje postoji. Tada ćemo opet videti Atinu ili Firencu, iz koje niko neće biti proteran, kako seže do svakog kutka sveta, i koja će, pošto porazi sve svoje neprijatelje, najzad moći da se radosno preda istinskim podelama i beskrajnim sukobima istorijskog života.

Ko još može da veruje u neki manje radikalni realistički ishod? Ispod svakog dostignuća i svakog projekta ove nesrećne i smešne sadašnjosti ispisane su reči *Mene, Tekel, Ufarsin*,¹⁸ koje najavljuju neminovni pad svih gradova iluzija. Dani ovog društva su odbrojani. Njegovi razlozi i njegove zasluge su izvagani i pokazalo se da ne pretežu. Njegovo stanovništvo je podeljeno na dve strane, od kojih jedna želi da ovo društvo nestane.

Gi Debor, januar 1979.

pojedinca odgovornim za društvene odnose kojima je kao biće određen, ma koliko da se subjektivno može uzdići iznad njih.“

¹⁸ Reči koje se pojavljuju na zidu, za vreme gozbe na dvoru vavilonskog cara Baltazara (Valtasar, Belšazar), koje, po tumačenju proroka Danila (Danijela), najavljuju njegovu skorbu propast: „Izbrojano, izvagano i podeljeno.“ Ili, u prevodu Starog zaveta: „A ovo je pismo napisano: MENE, MENE, TEKEL, UFARSIN. A ovo znače te reči: MENE, brojao je Bog tvoje carstvo i do kraja izbrojao. TEKEL, izmeren si na merila, i našao si se lak. FERES, razdeljeno je carstvo tvoje, i dano Midijanima i Persijanima.“ (Biblija, Danilo, 5: 25; prevod: Đura Daničić, Vuk Karadžić)

istinitog, koje je izumrlo. Isti princip koji vlada hranom i ljudskim staništem, proteže se svuda, sve do knjiga i najnovijeg privida demokratske rasprave, koji spektakl nalazi za shodno da nam prikaže.

Suštinska protivrečnost spektakularne dominacije zahvaćene krizom jeste u tome što nije uspela tamo gde je bila najjača, u nekim prostim materijalnim zadovoljstvima, koja isključuju mnoga druga zadovoljstva, ali za koja se mislilo da su dovoljna u stalnom obnavljanju privrženosti masa proizvođača-potrošača. Upravo ta materijalna zadovoljstva spektakl je zagadio i prestao da isporučuje. Društvo spektakla je svuda počelo u prinudi, prevari i krvi, ali je obećavalo bolje dane. Verovalo je da ga ljudi vole. Sada više ne obećava ništa. Ono više ne kaže: „Ono što je prividno je dobro; ono što je dobro, prividno je.“ Sada jednostavno kaže: „To je tako.“ Ono iskreno priznaje da je nepopravljivo, iako je stalna promena – promena svega što postoji u ono najgore – njegova suština. Izgubilo je svaku opštu iluziju o samom sebi.

Sve eksperti vlasti i svi njihovi kompjuteri uključeni su u stalne, multidisciplinarnе konsultacije, ako ne zato da bi pronašli lek za bolesno društvo, onda zato da bi makar održali privid njegovog preživljavanja, onoliko dugo koliko je to moguće, čak i posle pada u komu, kao u slučaju Franka ili Bumedijena (Boumediene). Jedna stara narodna pesma iz Toskane završava se mnogo brže i mudrije:

*E la vita non è la morte,
E la morte non è la vita,
La canzone è già finita.*¹⁶

Svako ko bude pažljivo čitao ovu knjigu primetiće da ona ne nudi nikakve garancije o pobedi revolucije, trajanju njenih operacija ili teškim putevima kojima mora proći, a još manje o tome kako će ta revolucija, što se ponekad olako obećavalo, doneti savršenu sreću svakome. Moj pristup, u isto vreme istorijski i strateški, manje nego bilo koji drugi¹⁷ polazi od toga kako bi život trebalo da bude idila lišena svih nevolja i

¹⁶ Doslovno: „Život nije smrt/ smrt nije život/ pesmi je već kraj.“

¹⁷ Parafraza i problematizacija rečenice iz Marksovog *Predgovora* za prvo izdanje *Kapitala*, 1867, u kojoj ovaj uspostavlja vrlo krutu vezu između „pojedince“ i njegovog društvenog određenja: „Moj pristup, koji na razvoj ekonomskog formiranja društva gleda kao na proces prirodne istorije, manje nego bilo koji drugi smatra

gomilu“. Spektakl uvek iznova stvara sopstvene pretpostavke, na sve konkretniji način.

29. Spektakl je nastao iz izgubljenog jedinstva sveta, a ogromna ekspanzija modernog spektakla otkriva svu veličinu tog gubitka: pomera nje svakog individualnog rada i svih proizvoda rada u apstrakciju, savršeno se uklapa u prirodu spektakla, jer je upravo apstrakcija konkretan način njegovog postojanja. U spektaklu se deo sveta predstavlja tom svetu kao stvaran i superioran. Spektakl je opšti jezik tog razdvajanja. Posmatrači su povezani samo jednosmernim odnosom sa centrom koji ih razdvaja jedne od drugih. Spektakl ujedinjuje ono što je razdvojeno, ali samo kao *razdvojeno*.

30. Otuđenje posmatrača, koje nesvesno povećava snagu predmeta njegove kontemplacije, odvija se na sledeći način: što više pokušava da ga shvati, manje živi; što se više poistovećuje sa vladajućom predstavom o potrebi, sve manje razume vlastiti život i vlastite želje. Otuđenje aktivnog subjekta u spektaklu ogleda se i u činjenici da njegovi gestovi više nisu njegovi; to su gestovi nekog drugog, koji mu ih predstavlja. Posmatrač se nigde ne oseća kod kuće, jer je spektakl svuda.

31. Radnici ne proizvode sebe već silu koja je nezavisna od njih. Uspeh takvog oblika proizvodnje i obilje koje proizvodi, proizvođači doživljavaju kao *obilje lišavanja*. Sa sve većim gomilanjem proizvoda njihove otuđene aktivnosti, svo vreme i sav prostor postaju im strani. Spektakl je mapa tog novog sveta, koja se tačno poklapa sa teritorijom koju predstavlja. Sile koje su izmakle našoj kontroli prikazuju nam se u svojoj svojoj moći.

32. Društvena uloga spektakla je proizvodnja otuđenja. Ekonomska ekspanzija se sastoji, pre svega, u širenju tog posebnog sektora industrijske proizvodnje. „Rast“, podstaknut proizvodnjom koja je sama sebi cilj, ne može biti ništa drugo do rast istog onog otuđenja koje se nalazi u njenom korenu.

33. Iako odvojeni od onoga što proizvode, ljudi ipak proizvode svaki detalj svog sveta sa sve većom snagom i tako se još više udaljavaju od njega. Što više njihov život postaje njihovo delo, to su oni više isključeni iz sopstvenog života.

34. Spektakl je kapital akumuliran do stepena u kojem postaje slika.

2: ROBA KAO SPEKTAKL

„Suština robe može se shvatiti tek kad ona postane univerzalna kategorija društva kao celine. Samo u tom kontekstu postvarenje proizvedeno robnim odnosima stiče odlučujući značaj, kako za objektivni razvoj društva, tako i za odnos ljudi prema tom društvu, koje potčinjava njihovu svest i čini od nje samo izraz tog postvarenja... S progresivnom racionalizacijom i mehanizacijom rada, to potčinjavanje se samo još više pojačava, tako da ljudsko ponašanje postaje sve manje aktivno, a sve više kontemplativno...“ — Lukač, *Istorija i klasna svest* (1923)

35. U osnovnoj aktivnosti spektakla – integrisanju svih fluidnih aspekata ljudske aktivnosti i njihovom prevodenju u čvrsto stanje, u *izokretanju* svih živih vrednosti u čisto apstraktne vrednosti – prepoznajemo svog starog neprijatelja, robu. Nešto, na prvi pogled, tako trivijalno i očigledno, a opet tako složeno i puno metafizičkih nijansi.

36. Fetišizam robe, dominacija „vidljivih i nevidljivih stvari“ nad društvom, dostiže vrhunac u spektaklu, u kojem sav stvarni svet biva zamenjen izborom slika projektovanih iznad njega, ali kojima ipak uspeva da se nametnu kao jedina stvarnost.

37. Svet koji nam spektakl prikazuje, u isti mah prisutan i odsutan, jeste svet robe koji dominira celim živim iskustvom. Svet robe se tako prikazuje *kakav zaista jeste*, zato što je njegov razvoj identičan *otuđenju* ljudi, kako jednih od drugih, tako i od svega što proizvode.

38. Gubitak kvaliteta, tako očigledan na svakom stupnju spektakularnog jezika, od predmeta koje glorifikuje i ponašanja kojim upravlja, potiče iz same prirode sistema koji na svaki način izbegava stvarnost. Robni oblik svodi sve na kvantitativni ekvivalent. Razvija se ono što je kvantitativno i samo ono što je kvantitativno.

39. Uprkos tome što isključuje kvalitet, takav razvoj prolazi kroz kvalitativne promene: spektakl odražava činjenicu da je taj razvoj prešao *prag sopstvenog obilja*. Iako je ta kvalitativna promena uzela maha samo delimično, u nekoliko ograničenih oblasti, ona je na opštem planu

ne, zato što prvi nisu imali načina da to urade, a drugi volje. Ipak, na ovom nivou analize, treba podsetiti na „spektakularnu“ politiku terorizma, nasuprot onome što vulgarno, a opet uvijeno, ponavljaju mnogi novinari i profesori, kako su teroristi ponekad vođeni željom da se o njima priča. Italija je zbir društvenih kontradikcija celog sveta i sada pokušava da, na dobro poznat način, u jednoj zemlji ujedini represivnu Svetu Alijansu klasne vladavine, buržoaske i birokratsko-totalitarne, koja već otvoreno deluje na celoj površini zemlje, u ekonomsku i policijsku solidarnost svih država, iako, opet, ne bez određenih razmirica i izmirivanja računa na italijanski način. Pošto je na trenutak bila najrazvijenija zemlja koja se najviše približila proleterskoj revoluciji, Italija je i najmodernija laboratorija međunarodne kontrarevolucije. Druge vlade, rođene u prespektakularnoj buržoaskoj demokratiji, s divljenjem gledaju na italijansku vladu zbog hladnokrvnosti koju uspeva da zadrži, iako je iako je sa svih strana izložena poniženjima, kao i zbog smirenog dostojanstva s kojim se valja u blatu. To je lekcija koju će u dužem periodu morati da primenjuju i kod kuće.

U stvari, vlade i brojne podređene sile koje im pomažu, svuda nastoje da postanu umerenije. Već se zadovoljavaju time da svoje vratolomno i panično upravljanje procesom koji postaje sve čudniji i kojim očajnički pokušavaju da ovladaju, prikažu kao mirno i rutinsko obavljanje tekućih poslova. Slično njima, zahvaćena vihorom vremena, spektakularna roba je prošla kroz zapanjujući obrt u toj vrsti lažnog opravdanja. Ona je nekada, kao izuzetna dobra – ključ za neki nadmoćni ili čak elitistički oblik egzistencije – predstavljala sasvim normalne i obične stvari: automobil, cipele, doktorat iz sociologije. Spektakularna roba danas mora da kao normalne i bliske stvari predstavlja ono što je postalo sasvim neobično. Da li je to zaista hleb? Vino? Paradajz? Jaje? Kuća? Grad? Ne, sigurno, zato što je niz unutrašnjih promena, kratkoročno ekonomski korisnih za one koji kontrolišu sredstva za proizvodnju, uspeo da zadrži ime i dobar deo izgleda tih stvari, ali ih je lišio njihovog ukusa i sadržaja. Ipak, stalno nas uveravaju kako razna potrošačka dobra nesumnjivo odgovaraju svojim tradicionalnim imenima, a kao dokaz se navodi to što ničeg drugog i nema, tako da je poređenje postalo nemoguće. Kao što danas samo nekolicina ljudi zna gde treba potražiti ono izvorno u mestima koja još uvek postoje, tako i lažno može legalno preuzeti ime

najopasnije među njima. Staljinisti odobravaju tu ulogu, zato što im to pomaže u obavljanju njihovog teškog zadatka. Oni ograničavaju ispade strane koja se pokazuje štetnom po njih, tako što u ključnim trenucima javno iznose uvijene insinuacije, kao i glasnim i jasnim pretnjama u pregovorima s državnim vlastima. Njihovo oružje odvratanja jeste to što bi u svakom trenutku mogli reći sve što znaju o „crvenim brigadama“, od samog početka. Ali, svakome je jasno da to oružje ne mogu upotrebiti, a da ne unište „istorijski kompromis“ i da zato iskreno žele da u toj stvari ostanu diskretni, kao i u slučaju operacija nekadašnje SID. Šta bi bilo sa staljinistima ako izbije revolucija? Zato se i dalje ritaju, ali ne previše. Deset meseci posle otmice Alda Mora, kada su iste nepobedive „crvene brigade“ po prvi put ubile jednog staljinističkog sindikalistu, takozvana Komunistička Partija je odmah reagovala, ali na čisto protokolarnom terenu, naime, tako što je zapretila svojim saveznicima ne bi li je ovi konačno uvažili kao partiju koja je svakako lojalna i konstruktivna, ali koja će uskoro biti na strani većine, a ne samo strana u okviru većine.

Kao što kašeta uvek smrdi na ribu,¹¹ tako će i staljinisti uvek biti u svom elementu kada se oseti zadah prikrivenog državnog zločina. Zašto bi oni bili pošteđeni toga, u atmosferi pregovora u vrhu italijanske državne vlasti, s nožem u rukavu i bombom ispod stola? Zar to nije stil u kojem su se rešile razmirice između Hruščova i Berije, Nađa i Kadara, Maoa i Lin Piaoa? Najzad, vođe italijanskog staljinizma i sami su u mladosti bili koljači, u vreme prvog „istorijskog kompromisa“, kada su, za račun demokratske španske republike i zajedno sa ostalim službenicima Kominterne, izveli kontrarevoluciju 1937. Tada su njihove sopstvene „crvene brigade“ otele Andresa Nina¹⁵ i ubile ga u nekom od tajnih zatvora.

S tim žalosnim činjenicama mnogi Italijani su se upoznali iz prve ruke, dok ih je mnogo više odmah uzelo u obzir. Ali one nikada nisu obelodanje-

¹⁵ U pismu Paolu Salvadoriju od 7. februara 1979, Debor predlaže ovome da pronade neki italijanski pandan francuskom, „La caque sent toujours le hareng“ („kašeta uvek smrdi na haringu“). Rešenje iz Arkzinovog izdanja (videti bibliografiju), sa svojim dalmatinskim prizvukom, ovde je sasvim dobro poslužilo. Debor dalje objašnjava neke nijanse te fraze, koje u prevodu ipak izostaju: „Pronađi neki italijanski ekvivalent, ali to mora biti nešto uvredljivo i vulgarno. Na francuskom, 'haringa' znači i 'makro', svodnik. Kakva lepa slika za staljiniste!“

već prisutna kao standard koji je roba dostigla, tako što je celu planetu pretvorila u jedinstveno svetsko tržište.

40. Razvoj proizvodnih snaga je nesvesna istorija koja je realno stvarala i menjala životne uslove ljudskih grupa. To je ekonomska osnova svih ljudskih poduhvata. U prirodnim ekonomijama, pojava robnog sektora predstavljala je *višak preživljavanja*. Robna proizvodnja, koja podrazumeva razmenu različitih proizvoda između nezavisnih proizvođača, dugo je opstajala na zanatskom nivou, kao marginalna ekonomska aktivnost čija je kvantitativna stvarnost ostajala skrivena. Ali, gde god je robna proizvodnja nailazila na društvene uslove u kojima su se trgovina i akumulacija kapitala odvijali na širokom planu, ona je preuzimala potpunu kontrolu nad ekonomijom. Cela ekonomija je postala ono što je sama robna proizvodnja, u tom svom pohodu, već bila: proces kvantitativnog razvoja. Ta stalna ekspanzija ekonomije u obliku roba pretvorila je i sâm ljudski rad u robu, u *najamni rad*, uspevajući da konačno ostvari stepen obilja dovoljan da reši inicijalni problem opstanka – ali samo zato da bi se uvek iznova regenerisala u istom obliku, ali na višem nivou. Ekonomski rast je oslobodio društvo pritiska pûkog preživljavanja, ali ga nije oslobodio njegovog oslobodioca. Nezavisnost robe se proširila na celu ekonomiju i postala njen gospodar. Ekonomija je promenila svet, ali ga je promenila u svet pod vlašću ekonomije. Ta lažna priroda, u kojoj je ljudski rad postao otuđen, zahteva da rad zauvek ostane *u njenoj službi*; a pošto ona sama postavlja taj zahtev i odgovara na njega, svi društveno dozvoljeni projekti i poduhvati bivaju stavljeni u službu njenog jačanja. Obilje roba – drugim rečima, obilje robnih odnosa – postaje ništa drugo do *povećano preživljavanje*.

41. Sve dok uloga ekonomije, kao osnove celog društvenog života, nije bila primećena, niti shvaćena (upravo zato što izgleda tako poznata), dominacija robe nad celom ekonomijom se sprovodila na prikriven način. U društvima gde je stvarnih roba bilo malo ili gde su one bile teško dostupne, novac je bio prividni gospodar, predstavnik više sile koja je ostajala nepoznata. Sa sve većom podelom rada i početkom masovne proizvodnje za globalno tržište, koje je donela industrijska revolucija, roba je konačno postala vidljiva sila koja *kolonizuje* ceo društveni život.

U toj tački, politička ekonomija se nametnula kao dominantna nauka i kao nauka o dominaciji.

42. Spektakl je faza u kojoj roba uspeva da kolonizuje ceo društveni život. Komodifikacija nije samo očigledna: *mi više ne vidimo ništa drugo*. Svet koji vidimo je svet robe. Moderna ekonomska proizvodnja proširuje svoju diktaturu kako prostorno, tako i po intenzitetu. U manje industrijalizovanim regionima, njena vladavina se već ispoljava kroz prisustvo nekoliko prestižnih roba i imperijalističke dominacije, nametnute iz industrijski razvijenijih regiona. Njihov društveni prostor neprestano se zastire novim slojevima robe. S napredovanjem „druge industrijske revolucije“, otuđena potrošnja postaje isto toliko dužnost masa, koliko i otuđena proizvodnja. Celokupni *društveni prodati rad* postaje totalna roba, čiji se neprestani obrt mora održavati po svaku cenu. Da bi se to postiglo, ta totalna roba mora se u fragmentiranom obliku vratiti isto tako fragmentiranim pojedincima, koji su potpuno odsečeni od celine proizvodnog procesa. U tom cilju, specijalizovana nauka dominacije razbija se na ceo niz daljih specijalizacija, kao što su sociologija, primenjena psihologija, kibernetika i semiologija, koje su zadužene za nadgledanje samoregulacije svake faze tog procesa.

43. U početnoj fazi akumulacije kapitala „politička ekonomija videla je proletera isključivo kao radnika“, koji želi samo da obezbedi minimum uslova potrebnih za održanje svoje radne snage, nikada ga ne posmatrajući iz perspektive „njegove ljudskosti i slobodnog vremena“. Ta perspektiva vladajuće klase uskoro je bila revidirana: sve veće obilje roba dostiglo je nivo koji je zahtevao *višak kolaboracije* radnika. Sada, na kraju radnog dana, na radnika se više ne gleda s prezirom, koji je ranije tako očigledno bio prisutan u svim aspektima organizacije i održavanja proizvodnje; na njih se sada gleda kao na odrasle osobe, s puno ljubavnosti i predusretljivosti, u skladu s njihovom novom ulogom, ulogom potrošača. Humanizam robe preuzima nadležnost nad radnikovom „ljudskošću i slobodnim vremenom“, prosto zato što politička ekonomija sada može i mora da preuzme potpunu dominaciju nad tim sferama i to baš kao *politička ekonomija*. „Usavršeno poricanje čoveka“ tako preuzima vlast nad celom ljudskom egzistencijom.

samo posebno glupa *bokaserija*,¹⁴ budući da svako zna da su u to vreme i mnogo kasnije „crvene brigade“ dobro pazile da staljiniste ne napadaju lično. Iako žele da ostave takav utisak, „crvene brigade“ ne biraju svoje periode aktivnosti i svoje žrtve slučajno i po ličnom nahodjenju. U takvoj klimi, neizbežno se proširuje periferni sloj za iskreni terorizam manjih razmera, koji se manje ili više nadzire i privremeno toleriše, kao ribnjak u kojem se krivac uvek može uhvatiti i poslužiti na tanjiru; ali, „udarne snage“ glavnih intervencija mogle su se sastojati samo od profesionalaca, kao što potvrđuje svaki detalj njihovog stila.

Italijanski kapitalizam i njegova vladajuća garnitura imaju veoma podeljena mišljenja o zaista vitalnom i izuzetno neizvesnom pitanju upotrebe staljinista. Neki moderni sektori krupnog privatnog kapitala su odlučno skloni tome ili su to bili; drugi, koje podržavaju mnogi menadžeri iz redova polunacionalizovanog preduzetničkog kapitala, imaju negativniji stav. Najviši državni personal raspolaže velikim prostorom za autonomnije manevrisanje, zato što su odluke kapetana starije od volje brodovlasnika kada brod tone, ali je podeljen između sebe. Budućnost svakog klana zavisi od toga kako će nametnuti svoje interese, dokazujući ih u praksi. Moro je verovao u „istorijski kompromis“, to jest, u sposobnost staljinista da konačno skrše pokret revolucionarnog radništva. Druga struja, koja je u ovom trenutku u poziciji da izdaje naređenja nadzornicima „crvenih brigada“, nije verovala u to ili je makar verovala da staljiniste, zbog bednih usluga koje bi mogli pružiti, na šta bi ionako pristali, ne treba preterano štedeti već da ih treba batinati još jače, da se ne bi suviše osokolili. Videli smo da ta analiza nije bila bez vrednosti: kada je Moro otet, u prvom napadu na „istorijski kompromis“, koji je na kraju legalizovan parlamentarnim ukazom, staljinistička partija je nastavila da se pravi kako veruje u nezavisnost „crvenih brigada“. Zarobljenik je održavan u životu onoliko dugo koliko je trebalo produžiti poniženje i sramotu prijatelja, koji su trpeli ucenu plemenito se čudeći šta ti nepoznati varvari uopšte očekuju od njih. Zato je sve okončano čim su staljinisti pokazali zube i javno aludirali na zakulisne manevre, a Moro je umro prevaren. Ali, „crvene brigade“ imaju drugu funkciju, od mnogo opštijeg interesa, a to je da zbune ili diskredituju proletere koji se zaista pobune protiv države, a jednog dana će možda i likvidirati one

¹⁴ *Boccasserie*, po samom Boki, „bokovština“.

povukavši za sobom u istu grešku celu naciju ili makar onaj kvalifikovani sloj koji piše za novine, nije se obeshrabrio u obavljanju svog posla zbog te nesrećne demonstracije sopstvene gluposti. I možda je pravi blagoslov za njega što je to tada bilo dokazano naučnim eksperimentom, zato što bismo u suprotnom bili sigurni da je samo iz podmitljivosti ili straha mogao 1978. napisati knjigu *Moro: Una tragedia italiana* (Moro: Jedna italijanska tragedija), u kojoj žuri da proguta doslovno sve mistifikacije puštene u opticaj i da onda ih izbljuje nazad, preporučujući ih kao izvrsne. Samo jednom se prisetio glavnog pitanja, koje je, naravno, postavio naglavačke, kada je napisao: „Stvari danas stoje drugačije; s crvenim terorom iza sebe, ekstremističke radničke frakcije mogu se suprotstaviti ili pokušati da se suprotstave politici sindikata. Svako ko je prisustvovao nekom radničkom skupu, u fabrikama kao što je Alfa Romeo iz Arezea, mogao je da vidi kako grupa ekstremista, ne veća od stotinu pojedinaca, može zauzeti prve redove i izvikivati optužbe i uvrede na račun Komunističke Partije, koje ova mora da trpi.“

Za revolucionarne radnika nema ničeg normalnijeg od toga da vređaju staljiniste, čime stiču podršku skoro svih svojih drugova. Oni žele revoluciju. Zar na osnovu dugog, prethodnog iskustva nisu naučili da je prvi korak u tom pravcu isključivanje staljinista sa sastanaka? Pošto to nisu bili u stanju da urade 1968. u Francuskoj i 1975. u Portugaliji, revolucija nije uspeła. Besmisleno je i odvratno podmetati kako „ekstremističke radničke frakcije“ ne bi mogle doći do te neophodne tačke bez terorista „iza sebe“. Naprotiv, to se desilo zato što je veliki broj italijanskih radnika odbacio politiku staljinističkih sindikata, koju sada sprovode „crvene brigade“, čiji nelogični i slepi terorizam za njih može biti samo smetnja. Masovni mediji su onda iskoristili priliku da tu politiku, bez trunke dileme, prepoznaju u veštom rasporedu radničkih trupa i njihovim problematičnim vođama. Boka insuinira kako su staljinisti morali da trpe te uvrede, koje su uveliko zaslužili svuda u poslednjih šezdeset godina, zato što bi ih u suprotnom fizički napali teroristi, koje su autonomni radnici držali u rezervi. To je

iste godine Sangvineti javno izneo njegove prave namere. Ubrzo je, pod pritiskom vlasti, morao da napusti Italiju. Najveći književno-politički skandal u istoriji Italije posle Drugog svetskog rata.

44. Spektakl je neprekidni Opijumski rat¹ koji se vodi zato da bi se ljudi prisilili da izjednače dobra s robama, a zadovoljstvo s pûkim preživljavanjem, i koji se širi po sopstvenim zakonima. Potrošačko preživljavanje mora stalno da proširuje svoj domen, upravo zato što uvek *podrazumeva osećanje oskudice*. Povećano preživljavanje nikada ne dolazi do razrešenja; ne postoji tačka u kojoj bi se njegovo širenje zaustavilo, jer ono potpuno pripada domenu oskudice: *ono može da pozlati siromaštvo, ali ne i da ga prevaziđe*.

45. Automatizacija, koja je u isto vreme najnapredniji sektor moderne industrije i najverniji izraz njene prakse, primorava robni sistem da razreši sledeću kontradikciju: tehnološka oprema, koja objektivno vodi ka eliminaciji poslova, mora u isto vreme da sačuva *rad kao robu* i kao jedinog stvaraoca robe. Jedini način da se izbegne ta posledica automatizacije (ili bilo kod drugog, manje ekstremnog načina za povećanje radne produktivnosti), koja vodi ka smanjivanju ukupnog obima nužnog radnog vremena, jeste stvaranje novih poslova. Tom cilju služi rezervna armija nezaposlenih, koja se uglavnom regrutuje za tercijarni sektor, usluge, kao pojačanje trupama zaduženim za distribuciju i glorifikaciju najnovijih roba; na taj način zadovoljava se jedna stvarna potreba – za sve masivnijim propagandnim kampanjama, koje treba da navedu ljude da kupuju sve nepotrebne robe.

46. Razmenska vrednost se prvo pojavljuje kao izraz upotrebne vrednosti, ali pobjeda koju odnosi koristeći se svojim oružjima, stvara uslove u kojima se taj oblik vrednosti pojavljuje kao autonomna sila. Time što mobilize svu ljudsku upotrebnu vrednost i preuzima monopol nad njenom realizacijom, razmenska vrednost uspeva da nad njom uspostavi potpunu *dominaciju*. Upotrebljivost se sada vidi samo u okvirima razmene, kojoj je prepuštena na milost i nemilost. Razmenska vrednost, koja je u početku bila plaćenik u službi upotrebne vrednosti, sada preuzima inicijativu i kreće u rat za ostvarenje sopstvenih ciljeva.

47. Stalno *opadanje upotrebne vrednosti*, koje je oduvek pratilo kapitalističku ekonomiju, dovelo je do pojave novog oblika siromaštva u okviru pojačanog preživljavanja. To siromaštvo postoji uporedo sa sta-

¹ Opijumski rat: Rat 1840-42, kojim je Kini nametnuta obaveza uvoza opijuma iz britanskih kolonijalnih poseda. — *Prim. prev.*

rim oblikom siromaštva, koji još istrajava i koji se ogleda u činjenici da je ogromna većina ljudi primorana da prihvati ulogu najamnih radnika, u stalnoj jurnjavi za ciljevima koje im nameće sistem, i da svako od njih zna da se tome mora potčiniti ili umreti. Stvarnost te ucene – činjenice da čak i u najsvedenijim oblicima (hrana, sklonište) upotrebna vrednost ima sopstvenu egzistenciju samo u okviru iluzije obilja povećanog preživljavanja – objašnjava opšti pristanak na iluziju modernog oblika robne potrošnje. Stvarni potrošač postaje potrošač iluzija. Roba je materijalizovana iluzija, a spektakl njen opšti izraz.

48. Upotrebna vrednost je ranije bila shvatana kao implicitni aspekt razmenske vrednosti. Sada, u izokrenutom svetu spektakla, ona se mora eksplicitno izraziti, zato što je njena realnost erodirala usled prekomernog razvoja robne ekonomije, ali i zato što ona nastavlja da služi kao lažno opravdanje za jedan lažni život.

49. Spektakl je naličje novca. Spektakl je i sâm apstraktni, opšti ekvivalent za sve vrste roba. Ali, dok je novac dominirao društvom kao izraz opšte ekvivalencije i sredstvo za razmenu različitih dobara čije se namene ne mogu porediti, spektakl se javlja kao moderna dopuna novca: izraz sveta robe kao celine, koji služi kao opšti ekvivalent za sve što taj svet može da bude i što može da postigne. Spektakl je novac koji može samo da se *gleda*, jer je u njemu sva upotrebna vrednost već razmenjena za totalitet apstraktnih predstava. Spektakl nije samo sluga lažne korisnosti, već je i sam lažna upotreba života.

50. Sa postizanjem *ekonomskog* obilja, ukupni rezultat društvenog rada postaje vidljiv i na taj način podređuje celokupnu stvarnost pojavama koje postaju primarni proizvod rada. Kapital više nije nevidljivi centar koji upravlja procesom proizvodnje: on se neprekidno akumulira i širi na ceo svet u obliku vidljivih predmeta. Sveukupno širenje društva je njegov portret.

51. Trijumf ekonomije, kao autonomne sile, u isto vreme nagoveštava njenu propast, jer sile koje je oslobodila sada mogu da eliminišu *ekonomsku nužnost*, koja je bila nepromenljiv osnov svih ranijih društava. Zamenjivanje te nužnosti nužnošću neobuzdanog ekonomskog razvoja, znači zamenjivanje zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba (danas jedva pokrivenih) neprestanom proizvodnjom lažnih potreba, pri čemu sve one, u krajnjoj

ovog puta ima mnogo veću operativnu vrednost, SID ne može da se bori protiv njih, zato što je raspuštena. Kod tajne službe dostojne svog imena, i njeno raspuštanje je tajno. Ne možemo proceniti koliki je deo jedinica dobio priliku za časno povlačenje, kao ni šta je pripisano „crvenim brigadama“, a šta možda pozajmljeno iranskom Šahu, kao u slučaju podmetanja požara u jednom bioskopu u Abadanu. Isto tako ne možemo znati ni koliki je deo diskretno likvidirala sama država, verovatno zgrožena saznanjem da su njene instrukcije ponekad bile prekoračene i za koju se zna da će bez oklevanja pobiti Brutove sinove¹² da bi se njeni zakoni poštovali, pošto je njeno beskompromisno odbijanje da razmisli o pružanju makar minimalnih ustupaka radi spasavanja Alda Mora, konačno dokazalo da još uvek poseduje sve nepokolebljive vrline republikanskog Rima.

Đorđo Boka (Giorgio Bocca), koji se smatra najboljim analitičarem italijanske štampe i koji je 1975. prvi naseo na Cenzorov *Realistički izveštaj*,¹³

studentskog života“), a naročito od 1968, kada je, po okončanju pobune, praktično cela grupa morala da napusti Francusku. Glavni pomagač SI i Deborov bliski prijatelj, Žerar Lebovisi, ubijen je iz zasede 1984 (Gérard Lebovici, filmski producent, osnivač izdavačke kuće *Editions Champ Libre*, koja je trebalo da bude „Gallimard revolucije“), dok su Debor i Đanfranko Sangvineti (videti dalje u tekstu), tokom sedamdesetih i osamdesetih godina, više puta bili primoravani na izgnanstvo. Prisustvo situacionista, kao zakletih neprijatelja države, ne samo u policijskim dosijeima, već i u popularnoj svesti tog vremena, beleže i neki poznati filmovi, kao što je „Istraga nad besprekornim građaninom“, Elija Petrija (Elio Petri, *Indagine su un cittadino al di sopra di ogni sospetto*, 1970; scena saslušanja uhapšenih studenata). Ipak, treba imati u vidu da je SI bila raspuštena još 1972, da je nije smenila nijedna druga grupa, čak ni najlabavija, i da njeni bivši članovi sigurno nisu privlačili toliku policijsku i medijsku pažnju kao neke ultralevičarske terorističke organizacije, naročito Crvene brigade i RAF

¹² Makijaveli, *Vladar*. „Onaj ko zavede tiraniju, a ne ubije Bruta ili ko osnuje republiku, a ne ubije Bruta i njegove sinove, neće vladati dugo.“ Još jedna aluzija koju Debor otkriva italijanskom prevodiocu, Paolu Salvadoriju, u pismu od 7. februara 1979.

¹³ Cenzor, *Istinoljubivi izveštaj o poslednjoj šansi za spas kapitalizma u Italiji* (Censor, *Rapporto veridico sulle ultima opportunita di salvare il capitalismo in Italia*), samizdat, avgust 1975. Autor je zapravo Đanfranko Sangvineti (Gianfranco Sanguinetti), bivši član SI i Deborov najbliži saradnik do 1980. Pamflet je predstavljen kao delo anonimnog „bogatog industrijalca“, bliskog vrhu demohrišćanske vlasti („Cenzor“) i donosi detaljnu analizu italijanske političke scene, iz ugla vladajuće elite, kao i njenih pravih aspiracija. Niko nije primetio falsifikat; štampa, predvođena Bokom, mesecima je spekulirala o navodima iz *Izveštaja* i njegovom autoru, da bi u decembru

strana, planirala infiltraciju agenata svojih specijalnih službi u tajnu terorističku mrežu, gde bi ovima bilo još lakše da napreduju do samog vrha i sruše svoje nadređene, kao što su to nekada za račun carističke Obrane uradili Malinovski (Malinowski), čovek kome je uspelo da prevari čak i lukavog Lenjina, i Avez, koji je, kada se jednom našao u vrhu „borbene organizacije“ Partije socijalista-revolucionara, to iskoristio da bi organizovao ubistvo premijera Stolipina. Samo jedna nesrećna okolnost ometa dobru volju države: njene specijalne službe počele su da se raspadaju. Sve do sada, nijedna tajna služba nije bila demontirana, kao, recimo, neki džinovski tanker nasukan u priobalnim vodama ili neka industrijska postrojenja u Sevesu.¹⁰ Zadržavajući svoje arhive, doušnike i aktivne oficire, tajna služba jednostavno menja ime. Tako je u Italiji SIM (Servizio Informazioni Militare), Vojna obaveštajna služba fašističkog režima, poznata po sabotazama i ubistvima u inostranstvu, pod demohrišćanskim režimom postala SID (Servizio Informazioni Difesa; Bezbednosno-obaveštajna služba). A kada je neka vrsta foto-roboti doktrine „crvenih brigada“ – bedna karikatura onoga što bi trebalo da misle i čine oni koji zagovaraju ukidanje države – bila kompjuterski programirana, jedan lapsus (ako je istina da te mašine zavise od nesvesnog onih koji ih hrane podacima) učinio je da isti inicijali, SIM, znače „Stato imperialista delle multinazionali“ (Imperijalistička država multinacionalnih kompanija), što je onda bilo pripisano pseudo-konceptu koji „crvene brigade“ automatski ponavljaju. Ta SID, ogrezla u italijanskoj krvi, morala je nedavno biti raspuštena, zato što je, po naknadnom priznanju same države, još od 1969. organizovala i direktno izvela – najčešće, iako ne i uvek bombama – taj dugački niz pokolja, koji su, u zavisnosti od sezone, bili pripisivani anarhistima, neofašistima i situacionistima.¹¹ U času kada „crvene brigade“ obavljaju potpuno isti posao, koji

¹⁰ Seveso, grad u Italiji, nadomak Milana. Misli se na industrijsku nesreću, od 10. jula 1976, kada je iz jedne hemijske fabrike, kasnije zatvorene, u vazduh ispušteno nekoliko kilograma TCDD dioksina.

¹¹ Navođenje situacionista u ovom kontekstu nije preterivanje, što možda treba napomenuti, zbog onih komentatora SI iz akademskog i umetničkog miljea, po pravilu pošteđenih bilo kakvih rizika, koji su ovaj i još neke Deborove kasnije tekstove svrstavali u kategoriju „paranoidnih“ (*Povodom ubistva Žerara Lebovisija*, 1984; *Komentari o društvu spektakla*, 1988). U Francuskoj i Italiji policija je rutinski pratila članove SI i njene simpatizere, još od 1966. i Strazburškog skandala (pamflet „Beda

liniji, vode ka ostvarenju samo jedne lažne potrebe: za održanjem vladavine ekonomije kao autonomne sile. Ali, takva ekonomija gubi svaku vezu sa svim autentičnim potrebama sve dok dolazi iz *društveno nesvesnog*, koje ne zna do koje je mere zavisno od nje. „Sve što je svesno, sklono je habanju. Sve što je nesvesno ostaje nepromenjeno. Ali, jednom oslobođeno i ono počinje da se urušava.“ (Frojd)

52. Kada društvo jednom shvati da zavisi od ekonomije, ekonomija počinje da zavisi od društva. Kada podzemna snaga ekonomije dostigne tačku vidljive dominacije, ekonomija gubi svoju moć. Ekonomski Id mora biti zamenjen sa Ja. Do te promene može doći samo iz sâmog društva, iz borbe unutar društva. Njen ishod zavisi od ishoda klasne borbe, koja je u isto vreme proizvod i proizvođač ekonomske osnove istorije.

53. Svest o žudnji i žudnja za svešću su jedan isti projekat, koji u svom negativnom obliku teži ukidanju klasa i ka tome da radnici direktno raspolažu svim aspektima svoje aktivnosti. *Suprotnost* tom projektu jeste društvo spektakla, u kojem roba sagledava sâmu sebe, u svetu koji sama stvara.

3: PRIVID JEDINSTVA I PODELJENOSTI

„Na našem filozofskom frontu razvila se živa polemika oko pojma ‘jednog koje se deli na dva’ i ‘dva koja se spajaju u jedno’. Reč je o borbi između pristalica i protivnika materijalističke dijalektike, o borbi između dva shvatanja sveta: proleterskog i buržoaskog. Oni koji osnovni zakon prirode vide u tome da se ‘jedno deli na dva’ pristalice su materijalističke dijalektike. Oni koji osnovni zakon vide u tome da se ‘dva spajaju u jedno’ protivnici su materijalističke dijalektike. Obe strane povukle su jasnu demarkacionu liniju, a njihovi argumenti su dijametralno suprotni. Na ideološkom planu, ta polemika predstavlja odraz akutne i složene klasne borbe koja se danas odvija u Kini i u celom svetu.“ — *Crvena zastava* (Peking), 21. septembar 1964.

54. Spektakl je u isto vreme ujedinjen i podeljen, kao i sâmo moderno društvo. Svako pojedinačno jedinstvo zasniva se na nasilnim pode-

lama. Ali, u spektaklu i sama ta kontradikcija dolazi u sukob sa svojim izokrenutim značenjem: podele koje predstavlja su izraz opšteg jedinstva, dok je jedinstvo koje predstavlja izraz opšte podeljenosti.

55. Iako se sukobi između različitih sila za kontrolu nad istim društveno-ekonomskim sistemima zvanično predstavljaju kao nepomirljivi antagonizmi, oni zapravo odražavaju suštinsko jedinstvo sistema, kako na međunarodnom planu, tako i u okviru svake nacije.

56. Prividni spektakularni sukob između rivalskih oblika otuđene vlasti, u isto vreme je i stvaran, utoliko što izražava neujednačenu i konfliktnu prirodu razvoja sistema, kao i manje ili više protivrečne interese klasa i grupa unutar klasa, koje prihvataju taj sistem i koje pokušavaju da u njemu igraju što važniju ulogu. Kao što razvoj najnaprednijih ekonomija podržuje sukob između različito definisanih prioriteta, tako se i unutar totalitarnih, državno-birokratskih oblika ekonomskog upravljanja, kao i u zemljama u kolonijalnom ili polukolonijalnom položaju, javljaju izrazito divergentni oblici proizvodnje i vlasti. Primenujući kriterijume koji se pokazuju prikladnim, spektakl je u stanju da te suprotnosti prikaže kao potpuno različite društvene sisteme. Ali, u stvarnosti, to su samo posebni sektori, čija je suština potpuno uključena u globalni sistem koji ih obuhvata u jedinstveno kretanje, koje je celu planetu pretvorilo u oblast svog delovanja: kapitalizam.

57. Društvo koje je u isto vreme spektakl, ne dominira nerazvijenim područjima samo pomoću ekonomske hegemonije; ono dominira njima i *kao društvo spektakla*. Čak i kada izostaje odgovarajuća materijalna osnova, moderno društvo osvaja društvenu površinu svih kontinenata različitim sredstvima spektakla. Ono postavlja pozornicu za lokalnu vladajuću klasu i oblikuje njen program. Pored toga što budi žudnju za pseudodobrima, spektakl nudi i različite oblike lažne revolucije za lokalne revolucionare. Birokratski režimi nekih industrijalizovanih zemalja imaju svoje posebne oblike spektakla, ali i oni su samo deo totalnog spektakla, koji sam sebi služi i kao lažna opozicija i kao stvarna podrška. Čak i ako lokalni spektakli razvijaju neke posebne oblike totalitarne specijalizacije u oblasti društvene komunikacije i kontrole, sa stanovišta sistema kao celine te specijalizacije igraju samo ulogu koja im je dodeljena u okviru *globalne podele spektakularnih zadataka*.

ca, od kojih je svaka bila konačnija od prethodne. U tom periodu, spektakl nije radio ništa drugom osim što je bio još verniji svom pojmu, dok se stvarni pokret njegove negacije samo širio, sve više i sve intenzivnije.

Zapravo je na samom društvu spektakla bilo da doda nešto ovoj knjizi, iako verujem da za time nije bilo potrebe: za još jačim i uverljivijim dokazima i primerima. Mogli smo da vidimo kako se falsifikovanje zgušnjava i srozava do proizvodnje najtrivijalnijih izmišljotina, kao lepljiva magla nagomilana iznad tla svakodnevnog života. Videli smo kako kako tehnička i ekonomska kontrola ljudi i prirodnih sila stremlje apsolu i ide čak do „telematskog“ (informatičkog) ludila, dok se njene greške uvećavaju istom brzinom kao i njena sredstva. Videli smo kako se državna laž razvija po sebi i za sebe, potpuno zanemarujući svoju kontradiktornu vezu sa istinom i uverljivošću, tako da je mogla zaboravljati na sebe i menjati se iz časa u čas. Italija je nedavno bila u prilici da se zamisli nad tom tehnikom, u vreme otmice i ubistva Alda Mora, kada je ova dostigla vrhunac, ali koji će uskoro biti prevaziđen, ne samo ovde već svuda. Verzija italijanskih vlasti, koju su brojne naknadne izmene više pogoršale nego ojačale, a svi komentatori bili dužni da javno prihvate, nije bila uverljiva nijednog sekunda. U nju nije ni trebalo poverovati već je samo trebalo da stoji u izlogu, kao jedina roba, da bi onda sve bilo zaboravljeno, baš kao i neka loša knjiga.

Bila je to mitološka opera s grandioznom scenskom mašinerijom, čiji su teroristički junaci zapravo lisci koji hvataju plen u klopku, lavovi koji se ne plaše nikoga, sve dok taj plen drže u šaci, ovčice koje iz tog udara nisu izvukle ni najmanju sitnicu koja bi mogla naškoditi režimu kojem se navodno suprotstavljaju. Rečeno nam je kako su „crvene brigade“ imale sreću da se nose s najnesposobnijom policijom na svetu i da su se, pored toga, lako infiltrirale u njene najviše sfere. To objašnjenje nije baš dijalektičko. Pobunjenička organizacija koja neke svoje članove dovodi u kontakt s državnim bezbednosnim službama, u koje ih uvodi godinama ranije, gde ovi lojalno obavljaju svoju dužnost, sve do velike prilike, morala bi imati u vidu da i manipulatori ponekad bivaju izmanipulisani; zato ne bi smela da pati od te olimpske sigurnosti u sopstvenu nekažnjivost, karakteristične za vrhovnog komandanta „crvenih brigada“. Ali, italijanska vlada je naumila nešto bolje, uz zdušno odobravanje svojih pristalica. I ona je, kao i druga

posledici odvažnog napredovanja tim putem, izgledalo je da su stare linije odbrane, o koje su se razbili prethodni napadi društvene revolucije, probijene i prevaziđene. Ukazala se prilika za nov napad. Prevazilaženje umetnosti bilo je taj „severozapadni prolaz“ geografije pravog života, za kojim se toliko često tragalo duže od jednog veka, posebno od početka samouništenja moderne poezije. Prethodni pokušaji, u kojima su se mnogi istraživači izgubili, nikada nisu vodili direktno ka toj perspektivi. Verovatno je to bilo zato što su u starom domenu umetnosti još uvek nalazili nešto vredno pljačke, ali, iznad svega, i zato što se činilo da barjakom revolucije već mašu neke druge, mnogo vičnije ruke. Ali, taj cilj nikada nije pretrpeo tako potpun poraz, niti je bojno polje ikada izgledalo tako pusto, kao u času kada smo se mi rasporedili na njemu. Mislim da podsećanje na te okolnosti može najbolje objasniti ideje i stil *Društva spektakla*. Ako se neko uopšte potruži da pročita ovu knjigu, mislim da će se složiti da petnaest godina koje sam proveo razmišljajući o uništenju države, nisam ni prespavao, niti proćerdao.⁸

U ovoj knjizi nema ni jedne reči koju bi trebalo promeniti; osim tri ili četiri slovne greške, ništa drugo nije ispravljeno u desetak kasnijih izdanja, koliko ih je bilo u Francuskoj. Laskam sebi da spadam među retke savremene osobe koje su nešto napisale, a da ih događaji nisu odmah opovrgli, i to ne stotinu ili hiljadu puta, kao druge, nego nijednom. Ne sumnjam da će potvrda na koju nailaze sve moje teze potrajati do kraja ovog veka, a verovatno i duže. Razlog je jednostavan: shvatio sam konstitutivne faktore spektakla, „u okviru opšteg kretanja i, samim tim, s njihove efemerne strane“.⁹ Drugim rečima, sagledao sam celinu istorijskog kretanja koje je moglo izgraditi ovaj poredak, koji sada počinje da se raspada. U tom smislu, jedanaest godina koje su prošle od 1967, čije sam sukobe upoznao izbliza, bile su samo trenutak u neminovnom ishodu onoga što je bilo napisano, iako su, unutar samog spektakla, te godine bile ispunjene pojavom i smenjivanjem šest ili sedam generacija mislila-

⁸ Diverzija (*détournement*) odlomka iz Makijavelijevog pisma Frančesku Vetoriju (Francesco Vettori), od 10. decembra 1513, povodom *Vladara*: „Ako neko bude čitao ovo delo, primetiće da petnaest godina koje sam proveo proučavajući državničko umeće nisam ni prespavao, niti proćerdao.“

⁹ Marks, *Pogovor za drugo nemačko izdanje Kapitala*, 1873.

58. Iako ta podela spektakularnih zadataka održava postojeći poredak kao celinu, ona je primarno usmerena ka zaštiti glavnog uporišta svog razvoja. Spektakl počiva na ekonomiji obilja, a proizvodi takve ekonomije u krajnjoj liniji teže dominaciji nad celim tržištem spektakla, rušeći sve ideološke ili policijsko-državne protekcionističke barijere, koje postavljaju lokalni spektakli u svojoj težnji ka nezavisnosti.

59. Iza svetlucave spoljašnosti spektakla, modernim društvom dominira težnja ka opštoj *banalizaciji*, čak i tamo gde su razvijeniji oblici robne potrošnje naizgled umnožili mogućnost izbora između različitih uloga i predmeta. Nasleđe religije i porodice (ova druga je i dalje glavni mehanizam za prenošenje klasne vladavine s generacije na generaciju), sa svom moralnom represijom koju nameću te dve institucije, može se spojiti s razmetljivom težnjom ka zemaljskim nagradama, upravo zato što život u ovakvom svetu ostaje represivan i nudi samo lažne nagrade. Samozadovoljno pristajanje na *status quo* može da koegzistira i s čisto spektakularnim oblicima pobune: *samo nezadovoljstvo postaje roba čim ekonomija obilja razvije kapacitete za preradu te naročite sirovine*.

60. Medijske zvezde su spektakularne predstave živih ljudskih bića, projekcija opšte banalnosti u slike mogućih uloga. Kao specijalisti za *prividni život*, zvezde služe kao objekti poistovećivanja, koji ljudima pružaju nadoknadu za stvarnost fragmentirane produktivne specijalizacije u kojoj zapravo žive. Uloga slavni ličnosti je da predstavljaju različite životne stilove i različita društveno-politička stanovišta na *potpuno slobodan način*. One otelovljuju nedostižne plodove društvenog rada tako što dramatičuju sporedne proizvode tog rada, koje magijski projektuju iznad njega, kao njegove krajnje ciljeve: vlast i dokolicu, odlučivanje i potrošnju, kao početak i kraj tog procesa koji se nikada ne dovodi u pitanje. U slučaju vlasti, vladajući režim može sebe da personalizuje u liku neke pseudozvezde; u slučaju potrošnje, potrošačke zvezde agituju da budu priznate kao pseudosile koje dominiraju živim iskustvom. Ali, ponašanje tih zvezda nije slobodno, niti je ono što nude zaista izbor.

61. Agent spektakla koji stupa na pozornicu u ulozi zvezde je sušta suprotnost individui; on je isto toliko neprijatelj sopstvene individualnosti koliko i individualnosti drugih. Time što stupa u spektakl, kao model s kojim se treba poistovetiti, on se odriče svih autonomnih odli-

ka, u težnji da se poistoveti sa opštim zakonom poslušnosti prema postojećem poretku stvari. Potrošačke zvezde, koje se pojavljuju u obliku različitih tipova ličnosti, samo pokazuju kako svaki od tih tipova ima jednak pristup oblasti potrošnje i da iz nje može izvući jednako zadovoljstvo. Političke zvezde moraju posedovati pun spektar najvrednijih ljudskih osobina: tako su sve zvanične razlike između njih poništene njihovom zvaničnom sličnošću, jer sve one moraju biti izuzetne u svim oblastima delovanja. Kao vođa države, Hruščov je naknadno postao general i preuzeo zasluge za pobjedu u bici kod Kurska, dvadeset godina nakon što se ona odigrala. Kenedi je preživio kao govornik, koji je čak i samom sebi održao posmrtni govor, jer je Teodor Sorenson (Theodore Sorensen) nastavio da piše govore za njegovog nasljednika, u istom onom stilu koji je značajno doprineo pokojnikovoj javnoj ličnosti. Istaknute ličnosti koje personifikuju sistem poznate su upravo zato što nisu ono što izgledaju: one stiču veličinu tako što se spuštaju ispod realnosti najbeznačajnijeg individualnog života i tako što svi to znaju.

62. Lažni izbori koje nudi spektakularno obilje, izbori zasnovani na suprotstavljanju konkurentskih, a ipak savezničkih spektakala, različitih, a opet međusobno povezanih uloga (označenih i otelovljenih pre svega u predmetima), razvijaju se u borbu između iluzornih kvaliteta, koja treba da podstakne revnosnu odanost kvantitativnim tričarijama. Oživljavaju se i lažne arhaične opozicije – regionalizmi i rasizmi, koji služe kao sredstvo za sticanje magijski i ontološki superiornog statusa u okviru potrošačke hijerarhije – kao i beskrajni niz delimičnih sukoba, od takmičarskih sportova do političkih izbora, koji stvaraju privid razigranog entuzijazma. Gde god se uspostavi potrošačko obilje, duž fasade napravljene od iluzornih uloga, javlja se još jedan spektakularni antagonizam: između mladih i starih. Prave odrasle osobe, ljudi koji su gospodari svojih života, zapravo ne postoje. U isto vreme, neprestano podmlađivanje postojećeg ni na koji način nije odlika onih koji su danas mladi; taj mladalački polet je prisutan samo u ekonomskom sistemu, u dinamici kapitalizma. *Stvari* su te koje vladaju i koje su mlade, dok se neprestano otimaju za prestiž i zamenuju jedne druge.

63. Spektakularne podele sakrivaju jedinstvo u bedi. Ako se različiti oblici istog otuđenja međusobno bore pod maskom nepomirljivih anta-

društvo temeljno objašnjava ili koja makar ostavlja utisak da može pružiti zadovoljavajuće objašnjenje. Čim se neka takva teorija malo proširi, pod uslovom da je to praćeno sukobima koji narušavaju javni mir, čak i pre nego što bude ispravno shvaćena, sveprisutno nezadovoljstvo biće samo još jače i ogorčenije zbog maglovite svesti o tome da uopšte postoji neka teorija koja osuđuje postojeći poredak. Posle toga, kada s gnevom započnu rat za slobodu,⁶ svi proleterci će moći da postanu stratezi.

Nema sumnje da neka opšta teorija, koja pred sobom ima takav cilj, nikako ne sme dopustiti sebi da deluje pogrešno već na prvi pogled i da se zato ne sme izložiti riziku da se nađe u raskoraku s kasnijim razvojem događaja. Ali, ona isto tako mora biti i potpuno neprihvatljiva. Na potpuno zaprepašćenje svih onih koji samo središte postojećeg sveta smatraju dobrim, ona ga mora pokazati lošim, upravo zato što uspeva da otkrije pravu prirodu tog sveta. Teorija spektakla zadovoljava oba uslova.

Najveća vrлина ispravne kritičke teorije jeste to što sve ostale odmah čini smešnim. Tako su 1968, kada nijedna druga organizovana struja – koje su, u pokretu negacije kojim je započelo propadanje tadašnjeg oblika vlasti, samo branile sopstvenu zaostalost i svoje sitne interese – nije raspolagala knjigom moderne teorije, niti je bila u stanju da prepozna bilo šta moderno u klasnoj vladavini koju je pokušavala da zbaci, situacionisti mogli da izlože jedinu teoriju zastrašujuće majske pobune; oni su bili i jedini koji su govorili o novim, gorućim problemima, koje niko drugi nije ni spominjao. Ko plače nad konsenzusom? Mi smo ga uništili. *Cosa fatta capo ha*.⁷

Petnaest godina ranije, 1952, četvoro ili petoro ne baš uglednih osoba iz Pariza, rešilo je da istraži zastarevanje umetnosti. Zahvaljujući srećnoj

⁶ Aluzija na Sen Žista, „Rat za slobodu se mora voditi s gnevom“. U pismu Paolu Salvadoriju, od 7. februara 1979, Debora objašnjava: „Gnev nije *rabbia* (bes): on je nešto manje nasilan; on je *opravdaniji*.“

⁷ Približno: rešena stvar, „šta je učinjeno, učinjeno je“. Izreka koju navodi Dante u *Paklu*, pevanje xxviii, stihovi 106–109 („što bi, bi“, u prevodu Mihovila Kombila, Nolit, Beograd, 1974). Pripisuje se firentinskom političaru Moski dei Lambertiju (Mosca dei Lamberti, kraj XII veka, do 1243), koji je na većanju o tome da li se treba osvetiti protivničkom taboru, navodno rekao: „Oni koji razmatraju sve, nikada neće rešiti ništa. *Cosa fatta capo ha!*“

svoje najbolje čitaocima ova knjiga danas nalazi u italijanskim fabrikama. Italijanski radnici – koji mogu pružiti primer svojim drugovima iz ostalih zemalja, svojim nedolaženjem na posao, svojim divljim štrajkovima, koje ne mogu okončati nikakvi posebni ustupci, svojim lucidnim odbijanjem rada i svojim prezirom prema zakonu i prema svim etatističkim partijama – u svojoj praksi su dovoljno dobro shvatili o čemu je reč, tako da su im teze iz *Društva spektakla* mogle biti od koristi, čak i ako su ih čitali samo u osrednjim prevodima.

Komentatori su se najčešće pravili kako ne znaju čemu bi mogla poslužiti neka knjiga koju ne mogu svrstati u neku od kategorija intelektualne produkcije koje vladajuće društvo priznaje i koja nije napisana iz ugla neke od specijalizovanih delatnosti koje to društvo ohrabruje. Tako je izgledalo da su namere autora skrivene. Ipak, u njima nije bilo ničeg tajanstvenog. U *Pohodu na Francusku 1815*, Klauzevic (Clausewitz) je primetio: „U svakoj strateškoj kritici, najvažnije je postaviti se u položaj aktera; istina, to je često veoma teško. Većina strateških kritika potpuno bi nestala ili bi se svela na vrlo neznatne distinkcije u razumevanju kada bi pisci hteli ili mogli da se u mislima postave u sve okolnosti u kojima su se nalazili akteri.“

Godine 1967. hteo sam da Situacionistička internacionala (SI) dobije teorijsku knjigu. U to vreme SI je bila ekstremistička grupa koja je najviše doprinela povratku revolucionarne borbe u moderno društvo. Bilo je lako primetiti kako se ta grupa, koja je odnela pobjedu na planu kritičke teorije i vešto manevrisala na terenu praktične agitacije, približava vrhuncu svoje istorijske akcije. Tako se ukazala potreba za knjigom koja će biti na raspolaganju u previranjima koja će ubrzo uslediti, ali koja će nastaviti da živi i posle njih, u dužem periodu subverzivnog delovanja koji su ti nemiri otvorili.

Dobro je poznata sklonost ljudi da beskorisno ponavljaju pojednostavljene fragmente starih revolucionarnih teorija, čija im izlizanost ostaje skrivena, usled proste činjenice da nikada nisu ni pokušali da ih primene u bilo kakvoj delotvornoj borbi za preobražaj uslova u kojima zatiču sebe; zato ništa bolje ne shvataju ni kako su te teorije mogle da se, s promenljivom srećom, praktično primene u sukobima iz drugih vremena. Uprkos tome, kada se tom pitanju pride hladne glave, jasno je da oni koji zaista žele da uzdrmaju postojeće društvo moraju formulisati teoriju koja to

gonizama, onda je to zato što svi oni počinjavaju na stvarnim, ali potisnutim kontradikcijama. Spektakl postoji u *koncentrisanom* i *raspršenom* obliku, u zavisnosti od konkretnog oblika siromaštva koje u isto vreme sakriva i održava. U oba slučaja, to je uvek ista slika srećnog sklada okruženog očajem i užasom, nepomično središte bede.

64. Koncentrisani spektakl je prevashodno vezan za birokratski kapitalizam, iako se, kao tehnika za jačanje državne vlasti, može primeniti i u manje razvijenim ekonomijama, ali i u zemljama razvijenog kapitalizma, posebno u trenucima krize. Birokratsko vlasništvo je i samo koncentrisano, utoliko što svaki birokrata stiče pravo na to vlasništvo samo kao pripadnik zajednice birokrata. Pošto je proizvodnja roba u birokratskom kapitalizmu manje razvijena, ona takođe poprima koncentrisan oblik: roba koju birokrate prisvajaju je ukupan društveni rad, a ono što prodaju društvu je opšte preživljavanje. Diktatura birokratske ekonomije ne ostavlja eksploatisanim masama ni delić prostora za slobodan izbor, jer ona sama mora da pravi sve izbore; zato se svaki nezavisan izbor, bez obzira da li je reč o izboru hrane ili muzike, tretira kao objava rata. Taj oblik diktature može opstati samo uz neprestanu primenu nasilja. Njegov spektakl nameće sliku dobra koja sažima sve što zvanično postoji, sliku koja se obično svodi na jednu ličnost, onu koja sistemu garantuje totalno jedinstvo. Svako je dužan da prihvati magijsko poistovećivanje s tom apsolutnom zvezdom ili da nestane. Taj gospodar nepotrošnje svih ostalih je herojska slika koja sakriva apsolutnu eksploataciju, koja se sprovodi u cilju prvobitne akumulacije kapitala, stalno podsticane nasiljem. Ako cela kineska populacija mora da izučava Maovu misao do tačke poistovećivanja s njim, onda je to zato što ona ne može da bude *ništa drugo*. Dominion koncentrisanog spektakla je policijska država.

65. Difuzni, raspršeni spektakl vezuje se za robno obilje, za stabilne uslove razvoja modernog kapitalizma. U njemu svaka pojedinačna roba afirmiše veličinu ukupne robne proizvodnje, a spektakl je njen raskošni, reklamni katalog. Nepomirljivi zahtevi otimaju se za mesto na pozornici ujedinjenog spektakla ekonomije obilja, a različite zvezde-robe istovremeno promovišu oprečne društvene politike. Automobilski spektakl, na primer, teži savršenom saobraćajnom protoku i tako izaziva rušenje starih gradskih oblasti, dok gradski spektakl nastoji da ih očuva

kao turističke atrakcije. Ionako sumnjivo zadovoljstvo *potrošnje celine* tako se stalno odlaže, jer stvarni potrošač ima pristup samo delicima potrošačkog raja, kojima, bez izuzetka, nedostaju kvaliteti celine.

66. Svaka pojedinačna roba bori se za sebe. Ona osporava sve ostale robe i nastoji da se nametne svuda, kao jedini primerak svoje vrste. Spektakl je epska poema te borbe, koju ne može da okonča čak ni pad Troje. Spektakl ne opeva ljude i njihova oružja, već robe i njihove strasti. U toj slepoj borbi, svaka roba, sledeći sopstvene strasti, nesvesno podstiče nešto što je premašuje: globalizaciju robe, koja se podudara s komodifikacijom celog globusa. Tako dolazimo do sledećeg rezultata tog *lukavstva robe*: dok se svaka pojedinačna roba iscrpljuje borbom, opšti robni oblik nesmetano nastavlja put ka svojoj apsolutnoj realizaciji.

67. Zadovoljstvo više ne dolazi iz *upotrebe* roba proizvedenih u ogromnim količinama; u njima se uživa upravo *zato što su roba*. Potrošača ispunjava pravi religiozni zanos prema suverenoj slobodi robe, čija upotreba postaje sama sebi svrha. Talasi entuzijazma za određenim proizvodima podstiču se uz pomoć svih sredstava komunikacije. Neki film je u stanju da pokrene modnu groznicu; neki magazin, koji otkriva nova mesta noćnog života, pokreće celu liniju novih proizvoda. Neprestano smenjivanje tih čudljivih trendova ukazuje na činjenicu da masa roba postaje sve apsurdnija, da je sama ta apsurdnost postala roba. Tričarije koje se dobijaju kao bonus pri kupovini nekog luksuznog proizvoda, ali koje onda počinju da se prodaju i razmenjuju kao kolekcionarske dragocenosti, izraz su mističnog samoprepuštanja onostranosti robnog univerzuma. Sakupljači tih tričarija, proizvedenih samo zato da bi bile sakupljane, akumuliraju zapravo robne *oproste*: slavna znamenja stvarnog prisustva robe među vernicima. Postvareni ljudi ponosno izlažu dokaze svoje intimnosti s robom. Poput starog religioznog fetišizma, s njegovim grčevitim napadima i čudesnim izlečenjima, fetišizam robe podstiče sopstvene trenutke vatrene egzaltacije. Sve to ima samo jednu svrhu: proizvodnju navike potčinjavanja.

68. Lažnim potrebama, koje nameće moderna potrošnja, ne mogu se suprotstaviti nikakve izvorne potrebe ili želje koje nisu i same oblikovane društvom i njegovom istorijom. Ali, proizvodnja obilja roba predstavlja totalni raskid sa organskim razvojem društvenih potreba.

nekoliko meseci kasnije je svoj neuspeh objašnjavao kao posledicu nedostatka čitalaca, a ne ideja. Onda je zaključio kako živimo u društvu u kojem više niko ne čita knjige i kako bi se Marks, kada bi danas objavio *Kapital*, jedne večeri pojavio u nekom televizijskom programu posvećenom literaturi, da se već sutradan o njemu ne bi govorilo ništa. Ta smešna greška zaudara na milje iz kojeg potiče. Ako bi neko danas objavio knjigu koja donosi istinsku kritiku društva, onda je jasno da bi se uzdržao od pojavljivanja na televiziji, kao i na drugim, sličnim skupovima, tako da bi se o toj knjizi pričalo i posle deset ili dvadeset godina.

Iskreno, verujem da nema nikog na ovom svetu ko bi se mogao zainteresovati za moju knjigu, osim onih koji su neprijatelji postojećeg društvenog poretka i koji delotvorno rade s tih pozicija. Moju sigurnost u tom pogledu, teorijski dobro utemeljenu, potvrđuje iskustveno opažanje retkih i oskudnih kritika ili aluzija koje je knjiga izazvala među onima koji imaju ili se trude da steknu autoritet potreban da bi se u spektaklu govorilo javno, pred onima koji ostaju nemi. To šareno društvo stručnjaka za prividne rasprave, koje se i dalje, samo neumesno, naziva „kulturnim“ ili „političkim“, nužno je usvojilo logiku i kulturu sistema koji ih upošljava, ne samo zato što su za to bili izabrani već, iznad svega, zato što nikada nisu bili obučavani za nešto drugo. Među onima koji su ovu knjigu navodili da bi joj pridali neki značaj, do sada nisam primetio nikog ko bi rizikovao da kaže, makar ukratko, o čemu je tu uopšte reč: tačnije, samo ih je zanimalo da ostave utisak kako je njima to svakako jasno. U isto vreme, oni koji su u njoj pronašli neku manu, kao da nisu pronašli ništa drugo, pošto ništa drugo nisu ni rekli. I uvek bi ta jedna mana kritičaru bila dovoljna. Jedan zamera knjizi da se ne dotiče problema države; drugi joj zamera da ignoriše postojanje istorije; treći je odbacuje kao iracionalnu i nečuvenu pohvalu čiste destrukcije; četvrti je optužuje da je služila kao tajni vodič za sve vlade formirane posle njenog objavljivanja. Pedeset drugih je odmah došlo do raznih neobičnih zaključaka, u istom snu razuma.⁵ I bez obzira da li su pisali u časopisima, knjigama ili pamfletima sastavljenim *ad hoc*, svi su koristili taj ton mušičave impotencije, u nedostatku nečeg boljeg, naravno. S druge strane, koliko je meni poznato,

⁵ Aluzija na naslov Gojinog crteža, „San razuma rađa čudovišta“ (El sueño de la razón produce monstruos), iz ciklusa *Los Caprichos*, 1797–1799.

mnije manipuliše usiljenom potražnjom i opštim gubitkom ukusa, kao glavnim posledicama svega toga u masi njenih klijenata. Bez obzira da li je reč o stanovanju, teletini ili plodovima neukog duha lošeg prevodioca, glavna preokupacija, koja se tako suvereno nameće, postala je činjenica da se danas može brže i jeftinije dobiti ono za šta je kvalifikovanom radu nekada bilo potrebno više vremena. Ipak, s druge strane, istina je da prevodioci danas nemaju mnogo razloga da razbijaju glave nad značenjem neke knjige, a posebno da prethodno nauče jezik o kojem je reč, budući da skoro svi savremeni autori koji se danas objavljuju očigledno pišu u žurbi, iz straha da će ubrzo zastareti. Kakva je svrha prevodenja nečega što je ionako bilo uzalud napisano i što na kraju niko neće čitati? Ta naročita harmonija je onaj aspekt u kojem je spektakularni sistem dostigao savršenstvo, iako se u svakom drugom pogledu raspada.

Ipak, ta praksa današnjih izdavača ne može se primeniti na *Društvo spektakla*, koje zanima drugačiju publiku, zbog drugačije namene. Knjiga ima raznih, ali one su danas podeljene mnogo oštrije nego ranije. Mnoge se nikada i ne otvore; nekolicina se ispisuje na zidovima. Svoju popularnost i uverljivost ove druge duguju upravo tome što prezira dostojne instance spektakla i ne govore o njima ili se na njih osvrću samo uzgred, s nekim banalnim zapažanjima. Pojedinci koji su spremni da rizikuju svoje živote zbog opisa određenih istorijskih događaja i njihove primene, poželeće, prirodno, da sami istraže dokumente, u rigorozno preciznim prevodima. Nema sumnje da se u sadašnjim uslovima višestruko povećane produkcije i prekomerno centralizovane distribucije knjiga, u tom kvazitotalitetu, ogromna većina naslova pokazuje uspešnim ili, mnogo češće, neuspešnim, u prvih par nedelja po objavljivanju. To je ono na čemu sav taj izdavački krpež danas zasniva svoju politiku brzoplete proizvoljnosti i *fait accompli* (svršenog čina), koja je možda sasvim primerena za one knjige o kojima će se pričati, svejedno kako i samo jednom. Te privilegije ovde nema i potpuno je uzaludno prevoditi moju knjigu na brzinu, zato što će taj zadatak uvek iznova preuzimati neki drugi ljudi, a loše prevode stalno smenjivati bolji.

Jedan francuski novinar,⁴ koji je nedavno objavio prilično debelu knjigu, najavljuvanu kao delo koje bi moglo oživeti celokupnu idejnu debatu,

⁴ Alain de Benoist (1943), francuski filozof, osnivač „Nove desnice“ (Nouvelle Droite).

Njihova mehanička akumulacija stvara *bezgraničnu izveštačenost*, koja nadjačava svaku izvornu želju. Kumulativna snaga te autonomne izveštačenosti ima za posledicu *falsifikovanje celog društvenog života*.

69. Slika blaženog društvenog jedinstva u potrošnji ipak samo odlaže svest potrošača o stvarnoj podeljenosti do njegovog sledećeg razočarenja nekom određenom robom. Svaki novi proizvod se svečano najavljuje kao jedinstvena kreacija, koja će dramatično skratiti put do toliko žuđene obećane zemlje totalne potrošnje. Ali, kao i u slučaju pomodnog dodeljivanja nekog naizgled aristokratskog imena, koje se na kraju daje svim pojedincima istog uzrasta, predmeti čije posedovanje obećava posebnost dospevaju u masovnu potrošnju samo ako su proizvod masovne proizvodnje. Svoj prestižni status ti osrednji predmeti duguju tome što, makar za trenutak, dospevaju u žižu društvenog života, slavljani kao otkrovenje nedokučivih ciljeva proizvodnje. Ali, predmet koji je u spektaklu bio prestižan, postaje običan čim ga potrošač – a s njim i svi ostali potrošači – donese kući. Uvek prekasno, on otkriva njegovu suštinsku bedu, koja je posledica bede načina njegove proizvodnje. U međuvremenu, neki drugi predmet je već spreman da ga zameni u svojstvu predstavnika sistema, žudeći za svojim trenutkom slave.

70. Lažni karakter tog zadovoljstva otkriva se upravo kroz neprestanu promenu proizvoda i opštih uslova proizvodnje. Entiteti, koji se bezočno predstavljaju kao vrhunac savršenstva, bivaju zamenjeni kako u difuznom, tako i u koncentrisanom spektaklu, a jedino što se nikada ne menja je sâm sistem. Staljina su, kao i bilo koju drugu demodiranu robu, prezrele iste one snage koje su ga prvobitno promovisale. Svaka nova laž reklamne industrije prećutno priznaje onu prethodnu. A sa svakim sunovratom personifikacije totalitarne vlasti, *iluzorna zajednica*, koja ga je nekada jednoglasno podržavala, razotkriva se kao pûka gomila usamljenika lišenih iluzija.

71. Stvari koje spektakl predstavlja kao večne zasnivaju se na promeni i zato se menjaju zajedno sa svojom osnovom. Spektakl je totalno dogmatičan, a ipak nesposoban da isporuči bilo kakvu čvrstu dogmu. Pred njim ništa nije dovoljno postojano. Ta nepostojanost je prirodno stanje spektakla, a opet potpuno suprotna njegovim pravim težnjama.

72. Nestvarno jedinstvo spektakla sakriva klasnu podelu koja pruža osnov stvarnom jedinstvu kapitalističkog oblika proizvodnje. Ono što obavezuje proizvođače da učestvuju u izgradnji sveta, u isto vreme ih razdvaja od njega. Ono što sjedinjuje ljude oslobođene lokalnih i nacionalnih ograničenja, u isto vreme ih i razdvaja. Ono što zahteva sve veću racionalnost, u isto vreme hrani iracionalnost hijerarhijske eksploatacije i represije. Ono što stvara apstraktnu moć društva, stvara i njegovu konkretnu neslobodu.

4: PROLETARIJAT KAO SUBJEKT I PREDSTAVA

„Jednako pravo na sva dobra i zadovoljstva ovog sveta, uništenje svake vlasti, ukidanje svih moralnih ograničenja – to su, u krajnjoj liniji, bili zahtevi koji su stajali iza pobune od 18. marta i povelja te strašne organizacije koja joj je dala svoju vojsku.“ — *Parlamentarna istraga o pobuni od 18. marta* (o Pariskoj Komuni, 1871) (*Enquête parlementaire sur l'insurrection du 18 mars 1871*, 1872)

73. Pokret koji menja postojeće uslove bio je dominantna društvena sila još od pobeđe buržoazije u ekonomskoj sferi. Njegova dominacija je postala vidljiva kada je ta pobeđa bila ostvarena i na političkom planu. Razvoj proizvodnih snaga je uzdrmao stare proizvodne odnose, a celokupni statični poredak se urušio. Sve što je bilo apsolutno, postalo je istorijsko.

74. Kada su ljudi bačeni u istoriju i primorani da učestvuju u radu i borbama koji je čine, oni moraju da sagledaju svoje odnose na jasan i nedvosmislen način. Ta istorija nema drugi cilj osim onoga što se razvija unutar nje, iako se u konačnom, nesvesnom i metafizičkom viđenju istorijske ere smatralo da je razvoj proizvodnih snaga ono što je sâmu istoriju učinilo *predmetom* istorijskog kretanja. S druge strane, *subjekt* istorije može biti jedino samoprodukcija života – živi ljudi koji postaju gospodari i vlasnici sopstvenog istorijskog sveta i sopstvenih *potpuno svesnih poduhvata*.

75. Klasna borba, koju je tokom dugog revolucionarnog perioda zaostravao uspon buržoazije, razvijala se uporedo s dijalektičkom „istorijskom mišlju“, koja se više nije zadovoljavala tumačenjem postojećeg.

Predgovor za četvrto italijansko izdanje

Prevodi ove knjige, prvi put objavljene u Parizu krajem 1967, pojavili se u desetak zemalja; često se dešavalo da se nekoliko prevoda pojavi na istom jeziku, kod konkurentskih izdavača; i skoro svi su bili loši. Svi prvi prevodi nigde nisu bili verni i tačni, sa izuzetkom portugalskog i možda danskog. Prevodi objavljeni na holandskom i nemačkom bili su dobri u svojim drugim verzijama, iako je nemački izdavač tada propustio priliku da ispravi brojne štamparske greške. U Engleskoj i Španiji trebalo je sačekati treće izdanje, da bi se videlo šta sam zaista napisao. Ipak, najgore je bilo u Italiji, gde je još 1968. izdavač *De Donato* objavio daleko najčudovišniji prevod, što je samo delimično bilo popravljeno s dva rivalska izdanja koja su usledila nešto kasnije. Povrh toga, Paolo Salvadori je pronašao odgovorne za taj ispad, upao u njihove prostorije i doslovno ih ispljuvao, što je sasvim prirodno za dobrog prevodioca kada naiđe na loše. Dovoljno je reći da je četvrti italijanski prevod, koji je uradio Salvadori, izvanredan.

Ta ekstremna manjkavost tolikih prevoda, koje, sa izuzetkom četiri ili pet najboljih, nisam odobrio, ne znači da je ovu knjigu teže razumeti nego bilo koju drugu koja je zaslužila da bude napisana. Takav tretman nije rezervisan prevashodno za subverzivnu literaturu, zato što falsifikatori tu makar ne moraju da strahuju da će ih autor izvesti na sud ili zato što bi netačnosti pridodate tekstu mogle ohrabriti buržoaske i birokratske ideologe u njihovim pokušajima da ga ospore. Nemoguće je prevideti činjenicu da je većina novijih prevoda, u bilo kojoj zemlji, čak i kada je reč o klasicima, urađena na sličan način. Plaćeni intelektualni rad normalno teži da se pokori zakonima industrijske proizvodnje dekadencije, u kojoj profit izdavača zavisi od brzine obavljenog posla i lošeg kvaliteta upotrebljenog materijala. Ta proizvodnja, tako gordo oslobođena svakog privida brige za ukus javnosti – pošto je, finansijski usmerena i zato uvek bolje opremljena i tehnološki, preuzela monopol nad celim tržišnim prostorom svojom nekvalitetnom ponudom – u stanju je da sve besra-

nivoa patologije, „abnormalna potreba za predstavljanjem kompenzuje se paničnim osećanjem postojanja na margini života“.

220. Ako logika lažne svesti ne može da uistinu spozna sebe, potraga za kritičkom istinom o spektaklu mora biti istinska kritika. U praksi, ona mora da se bori među ostalim neprijateljima spektakla, ali tako što sa njima neće imati nikakve veze. Time što bezglavo pristaju na bedne reformističke kompromise ili upuštaju u pseudorevolucionarne zajedničke akcije, svi oni koje goni apstraktna želja za neposrednim rezultatima, zapravo se pokoravaju zakonima vladajuće misli, usvajajući perspektivu koja ne priznaje ništa *osim najnovijih vesti*. Tako se isti delirijum javlja i u redovima onih koji tvrde da mu se suprotstavljaju. Kritika koja teži da ode s one strane spektakla mora *znati kako da čeka*.

221. Samooslobođenje našeg vremena je oslobođenje od materijalne osnove izokrenute istine. Tu „istorijsku misiju uspostavljanja istine u svetu“ (*Kritika Hegelove filozofije prava*, varijacija) ne mogu da ostvare ni izolovani pojedinci, niti rascepkane i manipulisane mase. To može postići samo klasa koja je u stanju da ukine sve klase, tako što će svu vlast otuđenih oblika demokratije svesti na savete, u kojima praktična teorija potvrđuje samu sebe i sama procenjuje svoje akcije. To će biti moguće tek kada se pojedinci „neposredno povežu sa opštom istorijom“ (*Nemačka ideologija*), a njihov dijalog stekne sposobnost da postavlja sopstvene uslove.

1967.

Njen cilj je bilo pronalaženje načina da se postojeće prevaziđe i tako ujedno odbace i svi oblici razdvajanja.

76. Za Hegela pitanje više nije bilo kako tumačiti svet, već kako tumačiti promenu sveta. Ali, pošto je sebe ograničio na *puko tumačenje* te promene, Hegel predstavlja samo *filozofsku* kulminaciju same filozofije. On je pokušao da shvati svet koji se razvija *sam po sebi*. Takva istorijska misao stiže uvek kasno; ostaje joj da samo retrospektivno objašnjava ono što se već dogodilo. Zato ta svest uspeva da prevaziđe razdvajanje *samo na planu misli*. Hegelov paradoksalni stav – podređivanje smisla cele stvarnosti njenoj istorijskoj kulminaciji, uz istovremeno proglašavanje sopstvenog sistema za tu kulminaciju – proističe iz proste činjenice da je taj mislilac buržoaskih revolucija XVII i XVIII veka u filozofiji video samo način za izmirenje s posledicama tih revolucija. „Čak i kao filozofija buržoaske revolucije, ona ne uspeva da obuhvati ceo proces te revolucije, već samo njegovu završnu fazu. Zato to i nije filozofija revolucije već Restauracije“ (Karl Korš, *Teze o Hegelu i revoluciji*, 1932). Hegel je po poslednji put obavio zadatak filozofa: „glorifikaciju postojećeg“; ali ono što je za njega već postojalo kao jedino stvarno bilo je ništa manje nego celokupno istorijsko kretanje. Pošto je ipak zadržao spoljašnju poziciju misli, taj njen položaj mogao je da maskira samo pomoću prethodno zacrtanog projekta Duha – te apsolutne, herojske sile, koja je postigla sve što je htela i htela sve što je postigla – i čiji se krajnji cilj podudara sa sadašnjim trenutkom. U tom procesu prevazilaženja istorijskom mišlju, filozofija je došla do tačke u kojoj je mogla da glorifikuje svet samo osporavajući ga; naime, da bi uopšte govorila, morala je da pođe od pretpostavke da je celokupna istorija došla do svog krajnjeg cilja, a da je jedini sud, koji bi mogao da utvrdi istinu, već zatvoren.

77. Kada proletarijat kroz svoje akcije pokazuje da ta istorijska misao nije zaboravljena, njegovo osporavanje *zaključaka* te misli u isto vreme potvrđuje njen metod.

78. Istorijska misao se može spasiti samo ako postane praktična misao; a praksa proletarijata, kao revolucionarne klase, nije ništa drugo nego ta istorijska svest koja deluje u totalitetu svog sveta. Svi teorijski pravci revolucionarnog radničkog pokreta – Marks, ali i Štirner (Max Stirner) i Bakunjin – izrasli su iz kritičkog sukobljavanja sa Hegelovom mišlju.

79. Marksovu teoriju nemoguće je razdvojiti od Hegelove metode, ali i od revolucionarnog karaktera te teorije, od njene istine. U tom smislu, odnos između Marksa i Hegela uglavnom je bio zanemarivan i pogrešno tumačen ili čak osuđivan kao slaba tačka onoga što se kasnije tako pogrešno preobrazilo u doktrinu poznatu kao „marksizam“. Bernštajn (Eduard Bernstein) je posredno otkrio vezu između dijalektičke metode i agitacije u prilog istorije, kada je u svojoj knjizi „Teorijski socijalizam i praktična socijaldemokratija“ ukazao na nenaučno predviđanje skore proleterske revolucije u Nemačkoj, izneto u *Manifestu* iz 1847: „Ta istorijska autosugestija, greška kakvu ne bi napravio čak ni najnaivniji politički vizionar tog doba, bila bi sasvim neshvatljiva, posebno ako se ima u vidu da je u to vreme Marks već ozbiljno izučavao ekonomiju, kada u njoj ne bismo prepoznali odraz antitetičke Hegelove dijalektike, od koje se ni Marks, ni Engles nisu nikada potpuno oslobodili. U to vreme opšteg previranja, taj uticaj se pokazao još fatalnijim po njihovu misao.“

80. Preokret koji je Marks izveo u cilju „spasavanja“ misli od buržoaske revolucije, prenoseći je u drugačiji kontekst, nije bio prosto stavljanje materijalističkog razvoja proizvodnih snaga na mesto Hegelovog Duha, koji hrli u susret sebi sâmom – Duha, čija je objektivizacija identična njegovom otuđenju i čije istorijske rane ne ostavljaju ožiljke. Naime, kada istorija jednom postane stvarna, ona više nema cilj. Marks je razorio Hegelov stav distanciranja od događaja, kao i pasivnu kontemplaciju, ne pozivajući se pri tom na bilo kakvu višu, spoljnu silu. Zato je od tada jedina briga teorije da bude svesna svojih postupaka. Nasuprot tome, današnja pasivna kontemplacija ekonomskih kretanja predstavlja *netranscendirani* produžetak *nedijalektičkog* aspekta Hegelovog pokušaja da stvori zaokruženi sistem: samo dokaz da tom ekonomskom procesu, da bi opravdao sebe, nisu više potrebni ni Hegel, niti dokazi dobijeni na čisto kontemplativnom planu. To kretanje, koje moderno društvo danas slavi, jeste onaj sektor sveta u kojem za misao više nema mesta, sektor čiji mehanički razvoj efikasno dominira celim društvom. Marksov projekat je projekat svesne istorije, u kojem se kvantitet, nastao iz slepog razvoja čisto ekonomskih proizvodnih snaga, mora preobraziti u kvalitativno prisvajanje istorije. *Kritika političke ekonomije* je

ni gospodari društvenog života. Obrnuto, snevana aktivnost idealizma u spektaklu se ostvaruje kroz tehničko posredovanje znakova i signala, koji konačno materijalizuju apstraktni ideal.

217. Paralelu između ideologije i šizofrenije, o kojoj je govorio Jozef Gabel u *Lažnoj svesti* (Joseph Gabel, *La Fausse Conscience*, 1962), treba posmatrati u kontekstu te ekonomske materijalizacije ideologije. Društvo je postalo ono što je ideologija već bila. Potiskivanje prakse i antidijalektička lažna svest koja nastaje usled tog potiskivanja, ispunjavaju svaki trenutak svakodnevnog života podređenog spektaklu. Ta podređenost sistematski uništava „sposobnost za susret“ i zamenjuje je društvenom halucinacijom: lažnom svešću o susretu, „iluzijom susreta“. U društvu u kojem niko ne može da prepozna onog drugog, niti da sam bude prepoznat, svaki pojedinac gubi sposobnost da prepozna sopstvenu stvarnost. Ideologija je ovde kod kuće; razdvajanje je izgradilo njen svet.

218. „Izgleda da su u kliničkoj slici šizofrenije“, piše Gabel, „najtešnje povezane dezintegracija dijalektike totaliteta (s razdvajanjem svesti kao ekstremnim oblikom) i dezintegracija dijalektike postajanja (s katonijom kao ekstremnim oblikom).“ Zatvorena u zaravnjeni univerzum, okružena *ekranom* spektakla koji je opčinjava, svest posmatrača opaža samo *fiktivne sagovornike*, koji je izlažu jednosmernom monologu o svojim robama i politici svoje robe. Spektakl se, u svom punom rasponu, pokazuje kao „fenomen ogledala“ („signe du miroir“, kao u depersonalizaciji; *prim. prev.*). Ono što se u njemu vidi je dramatisacija iluzornog bekstva od opšteg autizma.

219. Spektakl uništava granicu između sopstva i sveta, gazeći to sopstvo, sa svih strana opkoljeno prisustvom-odsustvom sveta. Spektakl uništava i granicu između istinitog i lažnog, tako što neposredno doživljenu istinu potiskuje ispod *konkretnog prisustva* lažnog, iza kojeg stoji cela organizacija pojavnosti. Pojedinci koji pasivno prihvataju svoju podređenost otuđenoj svakodnevnoj realnosti tako se guraju u ludilo, koje na tu sudbinu reaguje tako što traži oslonac u iluzornim magijskim tehnikama. Pravi izraz tog lažnog odgovora na komunikaciju na koju je nemoguće odgovoriti jeste potrošnja. Potrošačeva prinudna sklonost ka imitiranju je istinski infantilna potreba, uslovljena svim aspektima tog suštinskog lišavanja. Kao što kaže Gabel, u opisu sasvim drugog

cije i delotvorne diktature iluzija koja preovlađuju u modernom društvu, ona više nije voluntaristička borba fragmentarnog, već njegov trijumf. Ideološke pretenzije poprimaju oblik zaravnjene, pozitivističke preciznosti: one više ne predočavaju mogućnost istorijskog izbora, već samo diktat bespogovornih činjenica. Posebni nazivi ideologija se polako gube. Posebni ideološki oblici koji podupiru sistem svode se na „epistemološku osnovu“, koja sebe vidi kao nešto što nadilazi sve ideologije. Materijalizovana ideologija nema ime, kao što nema ni neki poseban istorijski program. Drugim rečima, istorija različitih ideologija je završena.

214. Ideologija, čija celokupna unutrašnja logika vodi ka onome što je Manhajm (Karl Mannheim) nazvao „totalnom ideologijom“ – despotizmom jednog fragmenta, koji se nameće kao lažna svest o zamrznutom totalitetu, kao totalitarni pogled na svet – doživljava svoju kulminaciju u nepokretnom neistorijskom spektaklu. U tački svoje kulminacije i ona se rastvara u društvu kao celini. Kada se to društvo i samo konkretno razgradi, ideologija – ta poslednja iracionalnost koja stoji na putu istorijskom životu – takođe mora nestati.

215. Spektakl je vrhunac ideologije jer on najpotpunije otkriva i izražava suštinu svih ideoloških sistema: osiromašenje, porobljavanje i negaciju stvarnog života. Spektakl je materijalni „izraz razdvajanja i otuđenja između čoveka i čoveka“. To je „nova snaga obmane“, koja počiva na sistemu proizvodnje u kojem se „sa sve većom masom stvari, uvećava i otuđena sila kojoj su ljudi potčinjeni“. To je najviši stadijum ekspanzije koja potrebu okreće protiv života. „Potreba za novcem je jedina stvarna potreba koju moderni ekonomski sistem proizvodi i ujedno jedina potreba koju proizvodi“ (*Ekonomsko-filozofski rukopisi*). Hegelov opis novca kao „samopokretača života nečeg što je mrtvo“ (*Jenska realfilozofija*) proširuje spektakl na ceo društveni život.

216. Nasuprot projektu naznačenom u *Tezama o Fojerbahu* (ostvarenje filozofije kroz praksu, što nadilazi suprotnost između idealizma i materijalizma), spektakl zadržava sve ideološke crte materijalizma i idealizma, tako što ih predstavlja kao lažnu konkretnost svog univerzuma. Kontemplativni aspekt starog materijalizma, koji svet vidi samo kao predstavu, a ne kao aktivnost – i koji tako zapravo idealizuje materiju – ostvaruje se kroz spektakl u kojem su konkretne stvari automatizova-

prvi čin tog *kraja preistorije*: „Od svih instrumenata proizvodnje, najveća proizvodna sila je sâma revolucionarna klasa.“

81. Marksova teorija je tesno povezana s naučnom mišlju utoliko što i sâma nastoji da racionalno shvati snage koje zaista deluju u društvu. Ali, ona ide i dalje od naučne misli; ona čuva naučnu misao samo tako što je stalno prevazilazi. Ona pokušava da shvati društvene borbe, a ne društvene *zakone*. „Priznajemo samo jednu nauku: istoriju.“ (*Nemačka ideologija*)

82. Buržoaska epoha, koja istoriji želi da podari naučno utemeljenje, previda činjenicu da nauka kojom raspolaže i sama nastaje na temeljima istorijskog razvoja ekonomije. Ali, istorija suštinski zavisi od tog ekonomskog znanja sve dok ostaje samo *ekonomska istorija*. Mera u kojoj naučne opservacije previđaju uticaj istorije na ekonomiju (i ceo proces koji stalno menja vlastite naučne premise), ogleda se i u aroganciji onih socijalista koji su poverovali da su precizno izračunali ritam ekonomskih kriza. Sada, kada se pokazalo da neprestane intervencije političke vlasti uspevaju da spreče krize, isti taj mentalitet u tome vidi osetljivu ravnotežu, koja vodi ka konačnom uspostavljanju opšte ekonomske harmonije. Projekat prevazilaženja ekonomije i upravljanja istorijom mora da obuhvati nauku ovog društva, ali ne može i sam da bude *naučni* projekat. Revolucionarni pokret ostaje buržoaski, sve dok smatra da aktuelnom istorijom može upravljati sredstvima naučne spoznaje.

83. Utopijski pravci socijalizma, iako istorijski zasnovani na kritici postojeće društvene organizacije, s pravom se nazivaju utopijskim sve dok ignorišu istoriju (to jest, sve dok ignorišu stvarne borbe i protok vremena, koji ne dotiču njihovu nepromenljivu sliku srećnog društva), ali ne i zato što odbijaju nauku. Naprotiv, utopijski mislioci bili su potpuno u vlasti naučne misli ranijih vekova. Oni su predviđali dovršenje i ispunjenje tog opšteg racionalističkog sistema. Sebe nisu videli kao goloruke proroke, jer su čvrsto verovali u društvenu moć naučnog dokaza, tako da su čak, kao Sen-Simon, verovali u mogućnost osvajanja vlasti uz pomoć nauke. Zombart (Werner Sombart) se pitao: „Zašto hoće da osvoje borbom ono što samo treba *dokazati*?“ Ali, naučno razumevanje utopista nije uključivalo svest da neke društvene grupe imaju interes da održe *status quo* i da na raspolaganju imaju sve potrebne snage, kao i oblike lažne svesti po-

trebne da se to stanje trajno održi. Njihovo poimanje stvarnosti je daleko zaostajalo za istorijskom realnošću razvoja sâme nauke, podređeno društvenim imperativima tog razvoja, koji su određivali ne samo koji će nalazi biti prihvaćeni već i šta uopšte može, a šta ne može biti predmet naučnog istraživanja. Utopijski socijalisti su ostali zatočenici iznošenja istine u *naučnom maniru*, a ta istina je za njih bila samo apstraktna slika – oblik mišljenja koji se pojavio u prethodnim fazama društvenog razvoja. Sorel (Georges Sorel) je primetio da su model za otkrivanje i izlaganje društvenih zakona utopisti videli u *astronomiji*: njihovo neistorijsko shvatanje harmonije bilo je prirodna posledica njihovog pokušaja da na društvo primene nauku koja je najmanje zavisila od istorije. Tu harmoniju su opisivali na isti način na koji je Njutn opisivao opšte naučne zakone, a srećan rasplet, koji su stalno prizivali, „imao je u njihovoj društvenoj nauci istu ulogu kao i inercija u klasičnoj fizici“. (*Grada za teoriju proletarijata*)

84. Naučno-deterministički aspekt Marksove misli je upravo ono što ju je učinilo podložnom „ideologizaciji“, kako za njegovog života, tako još i više u teorijskom nasleđu koje ostavio radničkom pokretu. Napredovanje istorijskog subjekta je opet bilo odloženo, dok je ekonomija, ta istorijska nauka *par excellence*, sve više dobijala na značaju kao garant svoje buduće i neminovne negacije. Tako je *revolucionarna praksa*, jedini pravi faktor te negacije, bila sve više potiskivana iz teorijskih razmatranja. Najveća važnost je pridavana strpljivom proučavanju ekonomskog razvoja, a sva patnja koju je taj razvoj nosio sa sobom bila je dočekivana s hegelovskom smirenošću. Rezultat je bilo „groblje dobrih namera“. Sada je jasno da se, u skladu s „naukom o revoluciji“, svest uvek javlja prerano i da mora biti promišljena. „Istorija je pokazala da nismo bili u pravu, ni mi, niti oni koji su mislili kao mi“, pisao je Engels 1895. „Postalo je jasno da je ekonomski razvoj širom kontinenta u to vreme bio daleko od zrelosti“ (Predgovor za Karl Marx, *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850*, 1895). Tokom celog života Marks je gradio doslednu teoriju, ali izlaganje te teorije odvijalo se na terenu vladajuće misli, kao kritika posebnih disciplina, pre svega političke ekonomije, glavne nauke buržoaskog društva. Upravo u tom osakaćenom obliku, koji je kasnije prihvaćen kao „ortodoksan“, Marksova teorija je postala „marksizam“.

i ne želi da bude potvrđen nekom prethodnom ili kritičkom referencijom. Naprotiv, njegova unutrašnja doslednost i praktična delotvornost su ono što daje vrednost jezgru starih istina koje ponovo stavlja u pokret. Diverzija je utemeljila svoj zadatak samo na sopstvenoj istini – istini sadašnje kritike.

209. Diverzija otvoreno izražena u teoriji odbija svaku pomisao da bi ta teorija mogla biti autonomna. Da bi u domen sâme teorije uvela istu vrstu nasilne diverzije, koja remeti i odbacuje svaki ustanovljeni poredak, diverzija stalno podseća na to da sâma teorija nema nikakav značaj, da se može ostvariti samo kroz istorijsku akciju i kroz istorijsku korekciju stava o toj praksi.

210. Prava vrednost kulture može se postići samo negacijom kulture. To više ne sme biti samo kulturna negacija. Ona u izvesnoj meri ostaje na planu kulture, ali sada ima potpuno drugačije značenje.

211. Izraženo jezikom suprotnosti, kritika kulture je sveobuhvatna kritika utoliko što obuhvata kulturu kao celinu – sva njena saznanja i poeziju – i utoliko što se više ne odvaja od kritike društva kao celine. Ta sveobuhvatna kritička teorija danas ide u susret sveobuhvatnoj društvenoj praksi.

9: MATERIJALIZOVANA IDEOLOGIJA

„Samosvest postoji po sebi i za sebe samo ako postoji i za drugu samosvest. Drugim rečima, ona postoji samo ako je prepoznata i prihvaćena.“ — Hegel, *Fenomenologija Duha* (1807)

212. Ideologija je temelj misli klasnog društva tokom istorije ispunjene sukobima. Ideologije nikada nisu bile pûka fikcija; one su iskrivljena svest o stvarnosti i zato su, kao takve, bile realni faktor u proizvodnji realnih pogubnih posledica. Ta veza je intenzivirana napredovanjem spektakla – materijalizacijom ideologije koju je doneo uspeh autonomnog sistema ekonomske proizvodnje. Spektakl poistovećuje društvo sa ideologijom, koja celu stvarnost oblikuje po sopstvenoj slici.

213. Čim ideologija – ta apstraktna pretenzija ka univerzalnom i sve iluzije vezane za nju – stekne priznanje u uslovima univerzalne apstrak-

206. Taj stil, koji u sebi nosi vlastitu kritiku, mora izražavati dominaciju sadašnje kritike nad celom njenom prošlošću. Način izlaganja dijalektičke teorije otkriva njen negativni duh. „Istina nije poput gotovog proizvoda na kojem se više ne vide tragovi alata“ (Hegel). Ta teorijska svest o kretanju, čiji tragovi moraju ostati vidljivi na njoj samoj, izražava se izokretanjem uobičajenih odnosa između koncepata i diverzijom (*détournement*) nad svim ranijim kritičkim dostignućima. Hegelova praksa izokretanja genitiva bila je izraz istorijske revolucije, iako samo na planu misli. Mladi Marks, nadahnut primerom Fojerbaha, koji je sistematski izokretao subjekat i predikat, na najefektniji način je koristio taj pobunjenički stil, koji na „filozofiju bede“ odgovara „bedom filozofije“. Diverzija radikalizuje zaključke prethodne kritike, okamenjene u prihvaćene istine i tako pretvorene u laž. Kjerkegor je takođe namerno koristio taj metod, iako ga je istovremeno i osuđivao: „Uprkos svim vašim trikovima i obrtima, kao što se pekmez uvek vraća u špajz, tako i vi završavate s nekom malom frazom koja nije vaša, i koja podstiče uznemiravajuća preispitivanja“ (*Filozofski fragmenti*). Kao što priznaje u istoj knjizi, ta upotreba diverzije podrazumeva distancu prema svemu što je postalo zvanična istina: „Još jedno zapažanje, povodom vaše primedbe da u svom izlaganju često koristim pozajmljene izraze. To ne poričem. U stvari, to sam radio namerno. U sledećem poglavlju knjige, ako ga uopšte napišem, nazvaću taj problem njegovim pravim imenom i odenuti ga u odgovarajuću istorijsku odeždu.“

207. Ideje se usavršavaju. Značenje reči igra veliku ulogu u tom usavršavanju. Plagijat je nužan. Napredovanje zavisi od njega. On se pripija uz piščevu rečenicu, koristi njen izraz, briše pogrešnu ideju i zamenjuje je ispravnom.³

208. Diverzija je suprotnost citatu, pozivanju na teorijski autoritet, već narušen samom činjenicom da je postao citat – deo istrgnut iz svog konteksta i kretanja, a u krajnjoj liniji i iz opšteg okvira svog doba, kao i iz konkretnog stava (ispravnog ili pogrešnog). Diverzija je fleksibilni jezik antiideologije. Ona se pojavljuje u komunikaciji koja zna da taj jezik ne može garantovati nikakvu izvesnost. To je jezik koji ne može

³ Da bi ilustrovao prethodnu tezu, Debora citira Isidora Dikasa, Lotreamona, od reči do reči, ne navodeći izvor. Odlomak je iz Dikasovih *Poezija*. — *Prim. prev.*

85. Slabosti Marksove teorije prirodno su vezane za slabosti revolucionarne borbe proletarijata tog vremena. Nemačka radnička klasa nije ostvarila revoluciju iz 1848. godine; pariska Komuna bila je poražena u izolaciji. Samim tim, ni revolucionarna teorija nije mogla biti potpuno ostvarena. Činjenica da je Marksu uglavnom ostajalo da tu teoriju brani i dalje usavršava u čitaonici Britanskog muzeja, imala je obogaljujuće posledice na samu teoriju. Marksovi naučno izvedeni zaključci o budućem razvoju radničke klase, zajedno sa organizacionom praksom koja se oslanjala na te zaključke, postali su prepreke s kojima se proleterska svest suočila u kasnijem periodu.

86. Teorijski nedostaci naučne odbrane proleterske revolucije (kako u sadržaju, tako i u obliku u kojem je bila izložena) u krajnjoj liniji proističu iz poistovećivanja proletarijata s buržoazijom u *težnji ka revolucionarnom osvajanju vlasti*.

87. Marks je još u *Komunističkom manifestu* pokušao da dokaže legitimnost proleterske vlasti, navodeći kao argument uzastopne pokušaje njihovih prethodnika, što ga je vodilo ka preteranom pojednostavljanju istorijske analize i njenom svođenju na linerani prikaz razvoja oblika proizvodnje, u kojem klasna borba nužno vodi „ili ka revolucionarnom preobražaju celog društva ili ka međusobnom uništenju sukobljenih klasa“. Ipak, istorijske činjenice govore da je „azijatski način proizvodnje“ (kako ga je Marks nazivao na drugim mestima) opstao u skoro neizmenjenom obliku uprkos svim klasnim sukobima, *da slugama nikada nije uspelo da zbace feudalne gospodare i da nijedna pobuna robova u antičkom svetu nije vodila ka vladavini slobodnih ljudi*. Taj linerani prikaz previda činjenicu da je *buržoazija jedina revolucionarna klasa koja je ikada pobedila*, da je to jedina klasa za koju je razvoj ekonomije bio istovremeno i uzrok i posledica dolaska na vlast. Isto pojednostavljanje vodilo je Marksa ka zapostavljanju ekonomske uloge države u upravljanju klasnim društvom. Uspon buržoazije je oslobodio ekonomiju od države, ali samo utoliko što je prethodno stanje bilo oruđe klasne represije unutar *statične ekonomije*. Buržoazija je prvobitno razvila sopstvenu, nezavisnu ekonomsku moć, u prelaznom periodu u kojem je država počela da slabi, a feudalizam počeo da narušava ravnotežu između različitih društvenih snaga. S druge strane, moderna država, čija je trgovačka politika počela da pruža podrš-

ku razvoju buržoazije i koja se razvila u *državu same buržoazije*, tokom liberalne (*laissez-faire*) epohe, postepeno je izrasla u centralnu silu planskog upravljanja ekonomskim procesom. Marksu je ipak uspelo da opiše „bonapartistički“ prototip moderne državne birokratije, stapanje kapitala i države u „nacionalnu vlast kapitala nad radom, javnu silu stvorenu u cilju održavanja društvenog podaništva“ – oblik društvenog poretka u kojem buržoazija odbacuje sav istorijski život, osim onog svedenog na *ekonomsku istoriju stvari*, izlažući tako i sebe „osudi na političku ništavnost, kao i sve druge klase“. Ovdje se već nazire društveno-politička osnova modernog spektakla, koja negativno ukazuje na to da je proletarijat samo *pretendent* na istorijski život.

88. Jedine dve klase kojima se bavi Marksova teorija, dve čiste klase kojima je posvećena celokupna analiza *Kapitala*, jesu buržoazija i proletarijat. To su jedine dve revolucionarne klase u celoj istoriji, ali koje deluju u vrlo različitim uslovima. Buržoaska revolucija je okončana; proleterska revolucija je i dalje neostvaren projekat, koji se oslanja na ranije revolucije, ali koji se od svih njih kvalitativno razlikuje. Ako se previdi *originalnost* istorijske uloge buržoazije, onda je lako prevideti i konkretnu originalnost proleterskog projekta, koji neće postići ništa ako ne razvije sopstvenu zastavu i ne prepozna „svu veličinu svog zadatka“. Buržoazija je došla na vlast jer je to bila klasa koja je razvijala ekonomiju. Proletarijat ne može da razvije vlastiti, novi oblik vlasti, ako ne postane *svesna klasa*. Razvoj proizvodnih snaga, sam po sebi, ne garantuje sticanje te moći – čak ni posredno, usled sve većeg lišavanja koje taj razvoj povlači za sobom. Tom cilju ne služi ni osvajanje državne vlasti u jakobinskom stilu. Proletarijat ne može da iskoristi nijednu *ideologiju* koja svoje posebne ciljeve lažno predstavlja kao opšte, jer se on ne može zadovoljiti ni jednom delimičnom stvarnošću kao svojom sopstvenom.

89. Ako se Marks, posebno za vreme svog aktivnog učešća u proleterskoj borbi, previše oslanjao na naučne metode, do te mere da je stvorio intelektualnu osnovu za iluziju *ekonomizma*, jasno je da on lično nije imao takvih iluzija. U čuvenom pismu od 7. decembra 1867. godine, koje je pratilo jedan kritički osvrt na *Kapital* – a koje je sâm napisao, sa idejom da ga Engels predstavi štampi kao delo jednog protivnika – Marks je jasno ukazao na ograničenja svoje nauke: „Lične sklonosti autora (koje su mu

je misao potpisana od strane države, oblik misli koji postojeće uslove spektakularne „komunikacije“ smatra apsolutnim. Njegov metod istraživanja kodiranog sadržaja poruke, sam po sebi je tek odraz njegovog nekritičkog prihvatanja društva, u kojem komunikacija poprima oblik vodopada hijerarhijskih signala. Strukturalizam ne uspeva da dokaže transistorijsku prirodu društva spektakla; naprotiv, samo društvo spektakla, koje se nameće kao jedina stvarnost, jeste opravdanje frigidnog sna strukturalizma.

203. Kritički koncept spektakla svakako se može izokrenuti u plitku formulu društveno-političke retorike, pomoću koje bi se sve moglo objasniti i kritikovati apstraktno, što bi samo osnažilo sistem spektakla. Jasno je da nas same ideje ne mogu odvesti s one strane vladajućeg spektakla; u najboljem slučaju, one nas mogu odvesti samo s one strane postojećih ideja o spektaklu. Da bi zaista uništili spektakl, ljudi moraju staviti u pokret praktične sile. Kritička teorija spektakla neće biti istinita sve dok se ne poveže s praktičnim silama negacije ovog društva; a ta negacija, nastavak revolucionarne klasne borbe, može postati svesna sebe samo ako razvije kritiku spektakla, teoriju o svom stvarnom položaju, o konkretnim uslovima sadašnjeg izrabljivanja, koja će osloboditi sav njen skriveni potencijal. Ta teorija od radničke klase ne očekuje čuda. Ona vidi redefinisane i ispunjenje proleterskih zahteva kao dugoročni cilj. Insistiranje na veštačkim razlikama između teorijske i praktične borbe – budući da formulacija i komunikacija koje ta teorija želi da postigne nisu moguće bez rigorozne prakse – jeste zastor koji pomračuje i otežava put kritičke teorije, ali i sudbinu praktičnog pokreta koji pokušava da deluje na društvenom planu.

204. Kritička teorija mora da se izražava svojim jezikom – jezikom kontradikcija, koji je formalno i sadržajno dijalektički. Njena kritika je u isto vreme sveobuhvatna i istorijska. To nije „nulta tačka pisanja“ već njena suprotnost. To nije negacija stila, već stil negacije.

205. Sam stil dijalektičke teorije predstavlja skandal i uvredu važećih jezičkih standarda i senzibiliteta oblikovanog tim standardima, zato što koristi postojeće koncepte svestan njihove nestalnosti i nužnosti njihove destrukcije.

200. Sociologija koja misli da se odvojena industrijska racionalnost može izolovati od društvenog života kao celine, lako može da proglaši tehnike reprodukcije i komunikacije nezavisnim od opšteg industrijskog razvoja. Tako Borstin zaključuje da je situacija koju opisuje nastala nesrećnim i bezmalo slučajnim susretom jedne neumerene tehnologije za projektovanje slika i neumerenog apetita ka senzacionalizmu današnje publike. To vodi ka tumačenju spektakla kao posledice neumerene čovekove sklonosti da bude posmatrač. Borstin ne vidi da prodor prefabrikovanih „pseudodogađaja“, koji inače kritikuje, izvire iz proste činjenice da ukupna stvarnost današnjeg društvenog postojanja sprečava ljude da stvarnost doživljavaju neposredno. Pošto istorija proganja moderno društvo kao bauk, pseudoistorija se mora širiti na svakom nivou, da bi sačuvala ugroženu ravnotežu sadašnjeg zamrznutog vremena.

201. Moderna tendencija ka strukturalističkoj sistematizaciji zasniva se na izričitoj ili prećutnoj pretpostavci da će to brzo zamrzavanje istorijskog vremena trajati večno. Antiistorijska misao strukturalizma veruje u večno postojanje sistema, koji nije nastao i koji nikada neće nestati. Njegova iluzija da je celokupna društvena praksa nesvesno određena prethodno uspostavljenim strukturama, počiva na neopravdanoj analogiji sa strukturnim modelima koje su razvile lingvistika i antropologija (ili čak modelima korišćenim za analizu funkcionisanja kapitalizma), dakle, na modelima koji su bili pogrešni čak i u izvornom kontekstu. Taj promašeni rezon izvire iz ograničenog intelektualnog i imaginativnog potencijala akademskih funkcionera, koji su do te mere posvećeni svom bogobojažljivom slavljenju sistema, da im ne ostaje ništa drugo nego da celu stvarnost grubo svedu na taj sistem.

202. Da bismo razumeli strukturalističke kategorije, treba da imamo u vidu da te kategorije, kao i one u drugim istorijskim društvenim naukama, odražavaju oblike i uslove društvenog postojanja. Kao što o nekoj osobi ne sudimo na osnovu onoga šta ona misli o sebi, tako ni o nekom društvu ne možemo suditi ili mu se diviti polazeći od toga da je jezik kojim to društvo govori o sebi nužno istinit. „O tom periodu promene ne možemo suditi na osnovu njegove svesti o toj promeni; naprotiv, ta svest se može shvatiti samo u svetlu kontradikcija materijalnog života.“ Strukture su deca vladajućeg poretka. Strukturalizam

možda nametnuli njegova politička uverenja i prošlost), naime, način na koji on lično vidi i predočava krajnje posledice sadašnjih kretanja i društvenih procesa, nemaju veze s njegovom javno publikovanom analizom.“ Ograđujući se tako od „tendencioznih zaključaka“ sopstvene objektivne analize, uz ironiju onog „možda“, povodom vannaučnih izbora koji su mu navodno bili „nametnuti“, Marks je posredno otkrio metodološki ključ koji povezuje ta dva aspekta njegove misli.

90. Spajanje znanja i akcije mora se sprovesti unutar same istorijske borbe, tako da se oni neprestano uzajamno potvrđuju. Proletarijat je bio formiran kao subjekat koji u tom procesu organizuje revolucionarnu borbu i reorganizuje društvo *u trenutku revolucije* – to je tačka u kojoj se moraju stvoriti *praktični uslovi za formiranje svesti*, uslovi u kojima se teorija prakse potvrđuje kao praktična teorija. Ali, revolucionarna teorija je doslovno ignorisala to ključno pitanje *organizacije* tokom celog perioda formiranja radničkog pokreta, kada je ta teorija još uvek imala jedinstven karakter nasleđen od istorijske misli (i kada je s pravom pretendovala da se razvije u jedinstvenu istorijsku *praksu*). Umesto toga, pitanje organizacije je postalo najslabija tačka radikalne teorije, oblast konfuzije, koja je vodila ka povratku na hijerarhijske i etatičke taktike pozajmljene od buržoaske revolucije. Oblici organizacija radničkog pokreta, nastali iz tog teorijskog nehata, pokušali su da održe jedinstvo teorije, razbijajući se na specijalizovane i fragmentirane discipline. Ta ideološki otuđena teorija nije više bila u stanju da prepozna praktičnu opravdanost jedinstvene istorijske misli, koju je zapravo izdala, posebno kada se opravdanost njenog postojanja iskazivala u spontanim pobunama radničke klase; ona je čak aktivno doprinosila potiskivanju svakog izraza ili sećanja na to jedinstvo. A upravo ti istorijski oblici, koji su nastajali u samoj borbi, bili su jedini praktičan teren na kojem je teorija mogla da se potvrdi. Upravo ti oblici su bili ono što je nedostajalo teoriji, samo što ta potreba nije bila formulisana i teorijski. *Sovjet*, na primer, nije bio teorijsko dostignuće. Ako se vratimo još dalje u prošlost, vidimo da se najveća teorijska istina Međunarodnog radničkog udruženja nalazi u samom njegovom praktičnom postojanju.

91. Početni uspeh Prve internacionale omogućio je da se oslobodi svih zbunjujućih uticaja vladajuće ideologije koji su preživeli unutar nje. Ali,

poraz i progon koji su ubrzo usledili, izbacili su na površinu sukob između dva različita viđenja proleterske revolucije, od kojih je svako imalo jedan *autoritaran* aspekt koji je blokirao mogućnost svesnog samooslobođenja radničke klase. Rascep između pristalica Marksa i Bakunjin, koji je uskoro postao nepremostiv, nastao je oko dva pitanja: pitanja vlasti u budućem revolucionarnom društvu i pitanja organizacije sadašnjeg pokreta, pri čemu je svaki od suparnika kasnije potpuno promenio svoje stavove. Bakunjin je odbacio kao iluziju stav da se klase mogu ukinuti primenom autoritarnih sredstava na državnu vlast, upozoravajući da bi to vodilo ka ponovnom uspostavljanju vladajuće birokratske klase i ka diktaturi onih koji sebe smatraju najupućenijima. Marks, koji je verovao da će zajedničko sazrevanje ekonomskih kontradikcija i radničke svesti u demokratskim uslovima ograničiti ulogu proleterske države na kratku, prelaznu fazu, neophodnu da bi se učvrstili novi društveni odnosi, osudio je Bakunjinu i njegove sledbenike kao autoritarnu, konspirativnu elitu, koja sebe svesno stavlja iznad Internacionale, sa sumanutim planom da društvu nametne neodgovornu diktaturu najrevolucionarnijih elemenata (ili makar onih koji su sebe smatrali takvima). Svoje sledbenike Bakunjin je zaista mobilisao na toj osnovi: „Usred opšte bure mi treba da budemo nevidljivi vodiči revolucije, ne pomoću bilo kakvog vidljivog oblika vlasti, već pomoću kolektivne diktature naše Alijanse – diktature bez ikakvih oznaka, naziva i zvaničnog statusa, a opet još moćnije, upravo zato što neće imati nijedno od pojava oboležja vlasti.“ Tako su se te dve ideologije radničke klase našle nepomirljivo sukobljene, svaka sa svojom delimično tačnom kritikom, ali sa izgubljenim jedinstvom istorijske misli i pretenzijom da se nametnu kao ideološki autoriteti. Moćne organizacije poput nemačke Socijaldemokratije i Federacije iberijskih anarhista (FAI) verno su služile svaka svojoj ideologiji, a posledice su svuda bile drugačije od onoga što se želelo.

92. Činjenica da su anarhisti videli ciljeve proleterske revolucije kao *neposredno ostvarive*, izražava svu snagu i slabost borbe kolektivističkih anarhista (jedine struje anarhizma koju treba uzeti ozbiljno; pretenzije individualističkih oblika anarhizma oduvek su bile smešne). Od istorijske misli moderne klasne borbe anarhisti su preuzeli samo zaključke; njihovo isključivo insistiranje na tim zaključcima bilo je dopunjeno sve-

197. Sociolozi koji su počeli da postavljaju pitanje uticaja modernog društvenog razvoja na životne uslove (pre svega u SAD), prikupili su veliki broj empirijskih podataka, ali nisu uspeli da dosegnu pravu prirodu predmeta svog istraživanja: oni nisu videli da je taj predmet, sam po sebi, kritika društva. Posledica toga je da svi oni koji imaju iskrene reformističke namere mogu samo da apeluju na etičke standarde ili na zdrav razum ili na neke druge mere od kojih nijedna ne predstavlja odgovor na probleme na koje ukazuju. Pošto njihov kritički metod nije svestan negativnosti koja leži u srcu ovog sveta, on se fokusira na opisivanje i osudu celog niza negativnosti, koje zagađuju površinu sveta kao neka iracionalna, parazitska pošast. Ta revoltirana dobra namera, koja se čak i u sopstvenim moralističkim okvirima iscrpljuje u osudi samo nekih eksternih posledica sistema, može sebe videti kao kritičku samo ako ignoriše suštinski apologetski karakter svojih pretpostavki i metoda.

198. Oni koji osuđuju sklonost društva obilja ka stvaranju otpada, kao nešto apsurdno i opasno, ne shvataju pravu svrhu tog otpada. U ime ekonomske racionalnosti oni nezahvalno napadaju vernog iracionalnog čuvara koji tu ekonomsku racionalnost čuva od kolapsa. Danijel Borstin, na primer, čija knjiga *Slika* (Daniel Boorstin, *The Image: A Guide to Pseudo-events in America*, 1962) opisuje potrošnju spektakularne robe u Americi, ne dospeva do pojma spektakla, jer misli da može da razdvoji privatni život i „poštenu robu“ od „incidenata“ koje osuđuje. On ne shvata da sâma roba stvara zakone čija „poštena“ primena vodi ka odvojenoj realnosti privatnog života i njegovom pokoravanju kroz društvenu potrošnju slika.

199. Borstin opisuje ispad sveta koji nam je postao stran, kao da je reč o ispadima stranim našem svetu. Kada u maniru moralnog ili psihološkog proroka osuđuje vladavinu površnih slika kao proizvod „naših esktravagantnih očekivanja“, on im prećutno suprotstavlja „normalnost“ života koji realno ne postoji ni u njegovoj knjizi, niti u njegovom dobu. Pošto se pravi ljudski život koji Borstin evocira nalazi u prošlosti, uključujući tu i prošlost u vlasti religiozne rezignacije, on nikako ne može da sagleda prave razmere dominacije koju današnje društvo postiže pomoću slika. Istina ovog društva je ništa manje nego njegova negacija.

tih elemenata; na primer, urbanistički projekti koji uključuju ostatke stare umetnosti ili hibridne estetsko-tehnološke forme. Na planu spektakularne pseudokulture, to je izraz opšteg pokušaja razvijenog kapitalizma da preoblikuje fragmentiranog radnika u „društveno integrisanu jedinku“ – tendencija koju odnedavno opisuju neki američki sociolozi (Rajsman, Vajt, itd.) (David Reisman; William Whyte). U svim tim oblastima, cilj ostaje isti: preurediti društvo bez zajedništva.

193. Od kada je postala roba, kultura teži da postane vodeća roba društva spektakla. Klark Ker (Clark Kerr), jedan od najistaknutijih ideologa tog trenda, izračunao je da ceo proces proizvodnje, distribucije i potrošnje znanja već dostiže 29% američkog bruto nacionalnog proizvoda. On predviđa da će u drugoj polovini ovog veka kultura postati vodeći sektor američke ekonomije, kao što je to u prvoj polovini veka bila automobilska industrija ili kao što je to u drugoj polovini prošlog veka bila železnica.

194. Zadatak različitih oblasti znanja je da u procesu razvoja spektakularne misli odbrane jedno neodbranljivo društvo i tako ustanove opštu nauku lažne svesti. Ta misao je potpuno uslovljena činjenicom da ona ne može, niti želi da prizna svoju materijalnu zavisnost od društva spektakla.

195. Zvanična misao društvene organizacije pojavnosti i sama je zamračena opštim nedostatkom komunikacije koji treba da odbrani. Ona ne shvata da je sukob u osnovi svega što postoji na ovom svetu. Specijalisti vlasti spektakla, vlasti koja je apsolutna u oblasti sopstvene jednosmerne komunikacije, apsolutno su korumpirani svojim iskustvom prezira i uspehom tog prezira; naime, oni za svoj prezir nalaze opravdanje u svesti o tome do koje je mere pasivni posmatrač dostojan prezira.

196. Pošto trijumf sistema spektakla otvara nove probleme, dolazi do nove podele zadataka unutar specijalizovane misli tog sistema. S jedne strane, spektakularna kritika društva spektakla, kojom se bavi moderna sociologija, usmerena je na istraživanje razdvajanja pomoću konceptualnih i materijalnih instrumenata samog razdvajanja. S druge strane, različite discipline, u koje se ušančio strukturalizam, razvijaju apologiju spektakla – ispraznu misao koja nameće zvaničnu amneziju u odnosu na celokupnu istorijsku praksu. Ali, lažno očajanje nedijalektičke kritike i lažni optimizam otvorene promocije sistema, jednako su podanički.

snom ravnodušnošću prema pitanju metode. Njihova kritika *političke borbe* je samim tim ostajala apstraktna, dok je njihova posvećenost borbi na ekonomskom planu bila usmerena ka prividu konačnog rešenja, koje se, po njima, moglo postići jednim udarcem, na dan generalnog štrajka ili opšte pobune. Anarhisti su bili *potpuno posvećeni ostvarenju jednog ideala*. Anarhizam ostaje samo *ideološka negacija države i klasnog društva* – upravo onih društvenih uslova koji i podstiču odvojene ideološke pristupe. To je *ideologija čiste slobode*, koja sjedinjuje sve i odbacuje svaku predstavu o istorijskom zlu. To sjedinjavanje svih delimičnih zahteva u jedan, sveobuhvatan zahtev predstavlja najveći doprinos anarhista, koji su odbacili postojeće stanje sa stanovišta života kao celine, a ne samo iz nekog ograničenog, specijalizovanog kritičkog ugla. Ali, pošto se to sjedinjavanje videlo samo kao apsolutno, u skladu sa individualnim hirom i bez davanja prednosti nekom određenom načinu aktuelizacije, anarhizam je bio osuđen na propast kao suviše nedosledan. U svakoj konkretnoj borbi anarhizam se pozivao na uvek istu, sveobuhvatanu lekciju, u kojoj je video dovoljnu i sasvim dovršenu platformu celog pokreta. To stanovište izrazio je i Bakunjin u pismu iz 1873. godine, kada je napustio Federaciju Jure: „U prethodnih devet godina Internacionala je razvila sasvim dovoljno ideja da spasi svet, samo kada bi ga ideje mogle spasiti. Izazivam svakog ko tvrdi da ima neku novu. Nema više vremena za ideje, vreme je za akciju.“ Taj stav bez sumnje sledi proletersku istorijsku misao da se ideje moraju staviti u praksu, ali zato potpuno napušta istorijski teren, sa uverenjem da su odgovarajući oblici tog prelaska na praksu već pronađeni i da se nikada neće promeniti.

93. Anarhisti, koji su svojim ideološkim uverenjima sebe jasno izdvojili od ostatka radničkog pokreta i sami su reprodukovali to *razdvajanje kompetencije* u sopstvenim redovima, stvarajući tako uslove koji pogoduju neformalnoj dominaciji svake pojedine anarhističke organizacije nad svojim članstvom, oličene u njihovim vodećim propagandistima i ideolozima, specijalistima, čiji su osrednji intelektualni dometi bili dodatno ograničeni stalnim pozivanjem na nekoliko večitih istina. Ideološka odanost anarhista donošenju jednoglasnih odluka, utrla je put nekontrolisanim manipulacijama tih *specijalista za slobodu*. Revolucionarni anarhizam je očekivao istu jednoglasnost, postignutu istim sredstvima i od masa nakon njihovog

oslobođenja. Pored toga, odbijanje anarhista da uzmu u obzir velike razlike u položaju različitih manjina uključenih u aktuelne borbe, a zatim i u postrevolucionarnu zajednicu slobodnih ljudi, stalno ih je vodilo u izolaciju, posebno kada bi se ukazala potreba za donošenjem kolektivnih odluka; to se potvrdilo u bezbrojnim anarhističkim pobunama u Španiji, koje su na lokalnom nivou trpele poraz za porazom.

94. Ta iluzija, na kojoj je izvorni anarhizam manje ili više jasno insistirao, potiče iz uverenja da je revolucija tu, odmah iza ugla, i da će trenutno ostvarenje te revolucije dokazati svu ispravnost anarhističke ideologije, kao i oblika praktične organizacije razvijenih u skladu s tom ideologijom. Godine 1936. anarhizam je zaista uspeo da pokrene društvenu revoluciju, koja je predstavljala najnapredniji izraz proleTERSKE snage ikada ostvaren. Ali, čak i u tom slučaju, treba imati u vidu da je opšti ustanak počeo kao pūka odbrambena reakcija na pokušaj vojske da izvede puč. Pored toga, oklevanje da se revolucija izvede u potpunosti, još u prvim danima borbe – zato što je Franko već kontrolisao polovinu zemlje i bio snažno podržavan sa strane, zato što je ostatak međunarodnog proleTERSkog pokreta već bio poražen i zato što je antifašistički blok uključivao različite buržoaske snage i etatističke radničke partije – pokazuje da je organizovani anarhistički pokret bio nesposoban da proširi delimična dostignuća revolucije i da ih zatim odbrani. Njegovi priznati lideri su postali ministri, taoci buržoaske države, koja ne samo da je uništila revoluciju, već je nastavila da gubi i u građanskom ratu.

95. „Ortodoksní marksizam“ Druge internacionale je bio naučna ideologija socijalističke revolucije, koja je svu istinu poistovetila sa objektivnim ekonomskim procesima, a sebi stavila u zadatak da radnicima, edukovanim kroz njihove organizacije, dokaže svu neumitnost tih procesa. Ta ideologija oživljava neku vrstu vere u moć pedagoške demonstracije, koju smo sretali još kod socijalista-utopista, u kombinaciji s *kontemplativnim* sagledavanjem istorijskog toka. Taj stav je bio lišen i hegelovske dimenzije istorijskog totaliteta i statične slike totaliteta koju su razvili utopisti (a najraskošnije Furije). Taj naučni stav, koji je uspeo samo da oživi tradicionalnu dilemu između simetričnih etičkih opcija, prisutan je i u Hilferdingovom (Rudolf Hilferding) apsurdnom zaključku da razumevanje istorijske nužnosti socijalizma „ne daje nikakve smernice o praktičnom stavu koji bi

190. Umetnost u fazi nestajanja – u procesu negacije, koji teži sopstvenom prevazilaženju unutar istorijskog društva u kojem istorija još nije direktno življena – u isto vreme je umetnost promene i najčistiji izraz nemogućnosti promene. Što su njene pretenzije veće, ona se sve više udaljava od svog ispunjenja. Umetnost je nužno avangardna; u isto vreme, ona zapravo ne postoji. Ona je avangarda sopstvenog nestajanja.

191. Dada i nadrealizam su dva događaja koji obeležavaju kraj moderne umetnosti. Iako su toga bili samo delimično svesni, oni su bili savremenici poslednje velike ofanzive revolucionarnog proleTERSkog pokreta; poraz tog pokreta, koji ih je zatekao u klopki umetničke sfere čiju su oronulost osuđivali, bio je glavni razlog njihove nepokretnosti. Dada i nadrealizam bili su istorijski povezani, ali i suprotstavljeni. U taj sukob bili su ugrađeni najznačajniji i najradikalniji dometi oba pokreta, ali u njemu se razotkrila i unutrašnja nedovoljnost njihove jednostrane kritike. Dada je pokušala da ukine umetnost, a da je ne ostvari; nadrealizam je hteo da ostvari umetnost, a da je ne ukine. Kritička pozicija koju su kasnije razvili situacionisti pokazala je da su ukidanje i ostvarenje umetnosti nerazdvojni aspekti *prevazilaženja* umetnosti.

192. Spektakularna potrošnja koja je sačuvala kulturu prošlosti u zamrznutom obliku, sa svim ponavljanjima njenih negativnih aspekata, na planu kulture predstavlja otvoren izraz onoga što u svom totalitetu zapravo jeste: izricanje neizrecivog. Čak i najekstremnija destrukcija jezika zvanično se pozdravlja kao još jedan izraz razmetljivog pristanka na *status quo*, u kojem je sva komunikacija elegantno proglašena odsutnom. Kritička istina te destrukcije – stvarni život moderne poezije i umetnosti – očigledno je potisnuta, jer spektakl, čija je funkcija da istoriju sahrani u kulturi, primenjuje sopstvenu strategiju promocije modernističkih pseudonoviteta. Tako je moguće da se jedna škola nove književnosti, koja otvoreno priznaje da se ne bavi ničim drugim do kontemplacijom pisane reči radi nje same, dočeka kao nešto novo. U međuvremenu, uporedo s tvrdnjom da sama smrt komunikacije ima svoju posebnu lepotu, većina modernih tendencija u okviru spektakularne kulture – koja je u isto vreme najtešnje vezana za represivnu praksu ukupne društvene organizacije – pokušava da „kolektivnim projektima“ stvori kompleksno neoumetničko okruženje sačinjeno od istrgnu-

večnosti“ (Eugenio d’Ors). Najveća dostignuća baroka bili su, pre svega, teatar i festival ili teatarski festivali, u kojima je jedini cilj svakog pojedinačnog umetničkog izraza bio da doprinese izgradnji scene koja je služila kao centar ujedinjavanja. Ta scena je bio *pasadž*, izraz ugrožene ravnoteže unutar vladajuće dinamike haosa. Donekle preterano insistiranje na konceptu baroka u savremenim estetskim raspravama, ukazuje na svest da umetnički klasicizam više nije moguć: svi pokušaji, tokom poslednja tri veka, da se uspostavi normativni klasicizam ili neoklasicizam bili su samo kratkotrajne veštačke konstrukcije, koje su govorile zvaničnim jezikom države (bilo apsolutne monarhije, bilo revolucionarne buržoazije zaogrnutu u rimske toge). Ono što je sledilo posle baroka, bila je umetnost u još većoj meri individualistička i negatorska, koja je u talasima, od romantizma do kubizma, ponavljala svoje napade, sve dok nije potpuno rasparčala i uništila celu sferu umetnosti. Nestanak istorijske umetnosti, koja je bila deo interne komunikacije jedne elite i koja je za društvenu osnovu svoje polunezavisnosti imala donekle razigrane uslove koje su poslednji izdanci aristokratije uspevali da održe, takođe ukazuje na činjenicu da je kapitalizam prvi oblik klasne vladavine koji priznaje totalni nedostatak ontološkog kvaliteta; svoj smisao on nalazi samo u upravljanju ekonomijom, što ukazuje na gubitak svakog ljudskog umeća. Skladno jedinstvo baroknog ansambla, kojeg već dugo nema u svetu umetničke kreacije, u izvesnom smislu oživljen je u današnjoj mahnitoj potrošnji celokupne dosadašnje umetnosti. Pošto su sve umetničke forme prošlosti prepoznate i priznate istorijski, a zatim retrospektivno reklasifikovane kao faze jedinstvene „svetske umetnosti“, ta umetnost je postala deo globalne pometnje koja sama po sebi predstavlja neku vrstu barokne strukture višeg nivoa, strukture koja apsorbuje i sam barok i sve njegove moguće reinkarnacije. Naime, po prvi put u istoriji, umetnosti svih epoha i civilizacija mogu se sagledati i prihvatiti zajedno, a sama činjenica da je danas moguće sakupljati te umetničke suvenire i prebirati po njima ukazuje na kraj sveta umetnosti. U ovo doba muzeja, u kojem je umetnička komunikacija postala nemoguća, svi raniji umetnički izrazi prihvataju se na isti način: svi eventualni problemi u komunikaciji s nekim od tih izraza pomračeni su današnjom nemogućnošću komunikacije u celini.

trebalo zauzeti. Naime, jedno je shvatiti da je nešto neminovno, a nešto sasvim drugo staviti sebe u službu te neminovnosti“ (*Finanzkapital*). Oni kojima nije uspelo da shvate da su, za Marksa i revolucionarni proletarijat, jedinstvena istorijska misao i praktičan stav koji treba zauzeti bili jedno, završili su kao *žrtve prakse koju su usvojili*.

96. Ideologija socijaldemokratskih organizacija stavila je te organizacije pod kontrolu *profesora* zaduženih za edukaciju radničke klase, a oblik organizacije odgovarao je toj vrsti pasivnog sledbeništva. Učešće socijalista iz Druge internacionale u političkim i ekonomskim borbama bilo je nesumnjivo vrlo konkretno, ali u isto vreme i duboko nekritičko. Bila je to neskriveno reformistička praksa u ime *iluzorne revolucije*. Ova ideologija revolucije bila je podrivena sopstvenim proklamovanim uspesima. Izdizanje socijalističkih novinara i parlamentarnih predstavnika iznad ostatka pokreta, podstaklo je te aktiviste, koji su ionako bili regrutovani među buržoaskom inteligencijom, da brzo usvoje i buržoaski životni stil. Čak su i industrijski radnici, regrutovani u borbama po fabrikama, pod uticajem sindikalne birokratije postajali brokери radne snage, čiji je jedini zadatak bio da tu robu prodaju po „dobraj ceni“. Da bi ta aktivnost makar ličila na revolucionarnu, kapitalizam bi morao da se pokaže nesposobnim da je toleriše na ekonomskom planu; ali, pokazalo se da kapitalizam nije imao nikakvih problema sa tolerisanjem tog legalističkog političkog izraza. Naučna ideologija socijaldemokrata je tvrdila da kapitalizam neće moći da toleriše ove ekonomske antagonizme, ali istorija je uporno dokazivala suprotno.

97. Bernštajn, socijaldemokrata veoma nesklon ideologiji, ali zato vrlo privržen metodologiji buržoaske nauke, bio je makar dovoljno iskren da ukaže na tu kontradikciju (prisutnu i kod reformističkog pokreta engleske radničke klase, koji se nikada nije opterećivao bilo kakvim revolucionarnim zahtevima). Ali, sâm istorijski razvoj je pružio konačni dokaz. Iako pun iluzija svih vrsta, Bernštajn je tvrdio da kriza kapitalističkog načina proizvodnje neće čudesno uvećati snagu socijalista, koji su želeli da preuzmu revoluciju oslanjajući se upravo na to ortodoksno viđenje toka događaja. Tokom dubokih društvenih previranja pokrenutih Prvim svetskim ratom, što je zaista dovelo do buđenja radikalne svesti, u najmanje dva navrata se pokazalo da socijaldemokratska hijerarhija nije u

stanju da nemačkim radnicima pruži *edukaciju koja bi ih preobrazila u teoretičare*: prvi put, kada je ubedljiva većina članova partije podržala imperijalistički rat; drugi put, kada je partija skršila ustanak spartakovaca. Bivši radnik, Ebert (Friedrich Ebert), koji je postao jedan od socijaldemokratskih vođa, očigledno je ostao dobar hrišćanin, kada je govorio da revoluciju mrzi „isto koliko i greh“. Pored toga, pokazao se i kao pravi *vesnik predstavničkog socijalizma*, koji se uskoro razvio u smrtnog neprijatelja proletarijata u Rusiji i drugde, kada je sasvim precizno izrazio suštinu tog novog oblika otuđenja: „Socijalizam znači mnogo rada.“

98. Kao marksistički mislilac, Lenjin je bio samo verni i dosledni sledbenik Kauckog, koji je *revolucionarnu ideologiju „ortodoksnog“ marksizma* primenio na postojeće uslove u Rusiji, na koje se nije mogla primeniti reformistička praksa Druge internacionale. U ruskim uslovima, boljševička praksa upravljanja proletarijatom spolja i pomoću disciplinovane, podzemne partijske organizacije predvođene intelektualcima, „profesionalnim revolucionarima“, postala je nova profesija, koja se nije uklapala ni u jedan postojeći profesionalni sektor kapitalističkog društva (caristički režim očigledno nije bio u stanju da tu postigne bilo kakav kompromis). Tako su boljševici postali jedini *profesionalci u oblasti totalne društvene dominacije*.

99. S približavanjem rata i kolapsom internacionalne socijaldemokratije pred izazovom tog rata, autoritarni ideološki radikalizam boljševika pokazao se sposobnim da svoj uticaj proširi širom sveta. Krvavi poraz demokratskih iluzija radničkog pokreta pretvorio je ceo svet u Rusiju, dok je boljševizam, kao vlasnik jedinog revolucionarnog prodora ostvarenog u tom kriznom periodu, ponudio svoj hijerarhijski i ideološki model proletarijatu svih zemalja, požurujući ga da se svojoj vladajućoj klasi što pre obrati „na ruskom“. Lenjin nije prigovarao marksizmu Druge internacionale zbog toga što je bio revolucionarna *ideologija*, već zato što je prestao da bude *revolucionarna ideologija*.

100. Istorijski trenutak u kojem je boljševizam trijumfovao u Rusiji *za sebe*, a socijaldemokratija vodila pobedničku bitku *za stari svet*, označava konačno uspostavljanje onog stanja stvari koje se nalazi u srcu dominacije modernog spektakla: *predstavljanje radničke klase* je postalo njen najveći neprijatelj.

koja su postala beskorisna – budući da odobrenje od strane postojećih uslova zahteva odricanje od sopstvenog znanja – suprostavlja se teorija prakse, koja jedina ima pristup istini svakog od tih oblika znanja; samo ona zna tajnu njihove upotrebe. U slučaju čulnog predstavljanja, kritičkoj autodestrukciji nekadašnjeg zajedničkog jezika društva suprostavlja se njegova veštačka rekonstrukcija u obliku robnog spektakla, iluzorne predstave neživota.

186. Kada društvo jednom izgubi svoje mitski zasnovano zajedništvo, ono gubi sve referentne tačke istinski zajedničkog jezika, sve do trenutka kada podele unutar te nepomične zajednice ne budu prevaziđene pojavom prave istorijske zajednice. Kada se umetnost, koja je bila taj zajednički jezik društvene neaktivnosti, razvije u nezavisnu umetnost u modernom smislu, koja izrasta iz svog prvobitnog religioznog univerzuma i postaje individualna proizvodnja pojedinačnih ostvarenja, i ona biva podređena kretanju koje upravlja istorijom svih posebnih kultura. Njena deklaracija o nezavisnosti ujedno je i objava njenog kraja.

187. Pozitivan značaj moderne dekompozicije i destrukcije cele umetnosti leži u uništavanju jezika komunikacije. Negativna posledica tog razvoja je to što zajednički jezik više ne može da poprimi oblik jednostranih zaključaka koji su odlikovali umetnost istorijskih društava – zadocene portrete tuđih života lišenih dijaloga, koji su taj nedostatak smatrali neizbežnim – ali, koji se mora ponovo pronaći u praksi koja ujedinjuje direktnu aktivnost s njenim vlastitim jezikom. Stvar je u tome da se zaista uzme učešće u zajednici dijaloga i u igri s vremenom, koje je do sada, u poetskim i umetničkim delima, bilo samo predstavljano.

188. Kada umetnost postane nezavisna i počne da slika život u raskošnim bojama, to je znak da se život već približio kraju. Taj trenutak ne mogu da podmlade nikakve boje, ma koliko jarke, već samo sećanje. Veličina umetnosti vidi se samo u sumrak života.

189. Prodor istorijskog vremena u umetnost prvi put se ispoljava u baroku. Barok je bio umetnost sveta koji je izgubio središte s kolapsom poslednjeg mitskog poretka: srednjovekovne sinteze ujedinjenog hrišćanstva i duha jednog Carstva, koja je uspostavila harmoniju između nebeske i zemaljske vlasti. Ta umetnost promene neminovno je odisala prolaznošću koju je otkrivala u svetu oko sebe. Ona je izabrala „život umesto

istorije kulture može se shvatiti kao progresivno razotkrivanje nedovoljnosti same kulture, kao marš ka njenom samoukidanju. Kultura je oblast potrage za izgubljenim jedinstvom. U toj potrazi, kultura, kao odvojena sfera, osuđena je da negira sebe.

181. U borbi između tradicije i inovacije, što je osnovna tema unutrašnjeg kulturnog razvoja istorijskih društava, inovacija je ta koja uvek pobeđuje. Ali, kulturnu inovaciju ne stvara ništa drugo do ukupno istorijsko kretanje; kretanje koje, postajući svesno sebe kao celine, teži da ode s one strane sopstvenih kulturnih pretpostavki i tako se usmeri ka prevazilaženju svih oblika razdvajanja.

182. Brzo proširivanje društvenog znanja, uključujući i svest o istoriji kao glavnoj osnovi kulture, vodilo je ka nepovratnom formiranju samosvesti koja je uništila Boga. Ali, taj „prvi uslov svake druge kritike“ (Marks) ujedno je i prvi zadatak neprekidne kritike. Kada više nema ni jednog odbranjivog pravila ponašanja, svaki plod kulture gura kulturu ka njenom kraju. Za kulturu važi isto što i za filozofiju: u trenutku kada postane potpuno nezavisna, svaka njena disciplina je osuđena na propast – pre svega zato što i dalje pretenduje da pruži sveobuhvatan izveštaj o društvu kao celini, a na kraju i zbog fragmentarnog karaktera svoje metode, koja može biti operativna samo unutar određene discipline. Nedostatak racionalnosti je ono što kulturu, kao odvojenu sferu, osuđuje na propast, jer ta kultura već nosi u sebi težnju ka pobedi racionalnog.

183. Kultura je iznikla iz istorije koja je rastočila prethodni način života, ali, pošto je ona zasebna sfera unutar delimično istorijskog društva, njeno razumevanje i čulna komunikacija neminovno ostaju delimični. Ona je smisao jednog nedovoljno smislenog sveta.

184. Kraj istorije kulture pokazuje se na dva suprotna načina: kao projekat koji teži sopstvenom prevazilaženju unutar sveukupnog istorijskog kretanja i kao njena težnja da se sačuva u obliku mrtvog predmeta spektakularne kontemplacije. Prva težnja je vezala svoju sudbinu za društvenu kritiku, druga za odbranu klasne vladavine.

185. Svaki od ta dva načina koji označavaju kraj kulture, postoji nezavisno, unutar svih aspekata saznanja i unutar svih aspekata čulnog predstavljanja (to jest, onoga što se nekada zvalo umetnošću, u najširem smislu). U slučaju saznanja, akumulaciji fragmentarnih saznanja

101. „U svim prethodnim revolucijama“, pisala je Roza Luksemburg u *Die Rote Fahne* od 21. decembra 1918, „protivnici su se suočavali otvoreno i direktno: klasa protiv klase, program protiv programa. U ovoj revoluciji, trupe koje štite stari poredak ne bore se pod znamenjima vladajuće klase, već pod zastavom 'socijaldemokratske partije'. Kada bi se glavno pitanje ove revolucije postavilo otvoreno i direktno – kapitalizam ili socijalizam? – ogromna većina proletera ne bi imala nikakvih dilema.“ Tako je, samo nekoliko dana pre konačnog uništenja, radikalna struja nemačkog proletarijata otkrila tajnu novih uslova stvorenih celim dotadašnjim razvojem (čemu je značajno doprinelo i predstavljanje radničke klase): spektakularnu organizaciju odbrane vladajućeg poretka, društvenu oblast kojom vladaju prividi, *gde se nijedno „glavno pitanje“ više ne može postaviti „otvoreno i direktno“*. U toj tački, revolucionarno predstavljanje proletarijata je postalo glavni razlog i najvažnija posledica opšteg falsifikovanja društva.

102. Organizacija proletarijata po boljševičkom modelu bila je, u isto vreme, posledica nazadnih uslova u Rusiji i odustajanja radnika iz razvijenijih zemalja od revolucionarne borbe. Ti nazadni uslovi pogodovali su i naglašavanju kontrarevolucionarnih aspekata, koje je ovaj oblik organizacije nesvesno uključivao još od svojih početaka. Uzastopni neuspesi evropskih radničkih pokreta da iskoriste zlatnu priliku koja se ukazala u periodu 1918–1920. (neuspeh koji je podrazumevao i nasilno uništenje sopstvene radikalne manjine), samo su pomogli konsolidaciju boljševičke vlasti i omogućili tom *lažnom dostignuću* da se celom svetu predstavi kao *jedino moguće* proletersko rešenje. Preuzimajući monopol nad državom, kao jedini predstavnik i branilac vlasti radničke klase, boljševička partija je našla opravdanje za sebe i postala ono što je *već bila*: partija *vlasnika proletarijata*, koja je temeljno iskorenila sve prethodne oblike vlasništva.

103. Tokom dvadeset godina, različite socijaldemokratske struje u Rusiji vodile su beskrajnu debatu o uslovima koji bi mogli dovesti do pada carizma – slabost buržoazije, većinsko seosko stanovništvo i potencijalno odlučujuća uloga proletarijata, koji je već bio grupisan i spreman za borbu, ali koji je činio samo manji deo populacije. Tu debatu je u praksi razrešio činilac koji se nije pojavljivao ni u jednoj hipotezi:

revolucionarna birokratija, koja se stavila na čelo radničke klase, osvojila je vlast i nastavila da nameće novi oblik klasne dominacije. Čisto buržoaska revolucija nije bila moguća; priče o „demokratskoj diktaturi radnika i seljaka“ bile su najobičnije zamajavanje; u isto vreme, vlast proleterskih sovjeta nije mogla da se održi pod pritiskom klase malih zemljoposjednika, nacionalne i internacionalne Bele reakcije, ali i sopstvenih predstavnika, odvojenih i otuđenih u obliku partije radničke klase, koja je preuzela potpunu kontrolu nad državom, ekonomijom, svim oblicima i sredstvima izražavanja, a uskoro i nad mislima ljudi. Teorija o permanentnoj revoluciji, koji su promovisali Trocki i Parvus, a koju je Lenjin usvojio aprila 1917. godine, pokazala se kao jedina prihvatljiva teorija za zemlje s minimalno razvijenom buržoazijom, ali je i tu postala istinita tek s pojavom do tada nepoznatog faktora – birokratske klasne vlasti. U brojnim raspravama unutar boljševičkog vođstva, Lenjin se pokazao kao najdosledniji zagovornik centralne, diktatorske vlasti koncentrisane u rukama tog vrhovnog, ideološkog predstavnika. Lenjinu je uspevalo da uvek bude u pravu, u smislu da je bez izuzetka podržavao upravo ona rešenja proistekla iz ranijih izbora manjine koja je sada imala apsolutnu vlast: demokratiju, koja je bila uskraćena seljacima uz pomoć države, sada je trebalo uskratiti i radnicima, a zatim i komunističkim sindikalnim vođama, svim običnim članovima partije i konačno kadrovima iz najviših slojeva partijske hijerarhije. Na Desetom kongresu, kada je Kronštatski sovjet već bio vojno poražen i sahranjen pod pravom salvom optužbi, Lenjin je napao radikalne birokrate koji su se izdvojili u frakciju „radničke opozicije“ i uputio im ultimatum čiju je logiku Staljin kasnije proširio na apsolutnu podelu sveta: „Možete biti ovde s nama ili protiv nas, napolju, s puškama u rukama, ali ne i nekakva opozicija... Imali smo dovoljno opozicije.“

104. Posle Kronštata, birokratija je konsolidovala svoju poziciju jedinog vlasnika sistema *državnog kapitalizma* – na unutrašnjem planu kroz privremeni savez sa seljacima („Nova ekonomska politika“), a na spoljašnjem pomoću radnika mobilisanih u birokratske partije Treće internacionalne kao podrškom ruskoj diplomatiji, sabotirajući ceo revolucionarni pokret i podržavajući buržoaske režime, radi sticanja veće sigurnosti na međunarodnom planu (režim Kuomintanga u Kini 1925–1927, Narodni

ljivo polje igre tog novog sveta i slobodno poigravanje s pravilima same igre, omogućice oživljavanje regionalne autonomije, koja više neće biti vezana isključivo za neki određen lokalitet; tako će se ponovo otvoriti mogućnost za prava putovanja – putovanja kroz autentičan život, koji je i sâm putovanje, koje sadrži sav smisao tog života.

179. Najrevolucionarnija ideja u vezi sa urbanizmom, sama po sebi, nije ni urbanistička, niti tehnološka ili estetska. To je projekat rekonstrukcije celokupnog okruženja u skladu s potrebama radničkih saveta, antidržavne diktature proletarijata, tog izvršnog dijaloga. Saveti će biti delotvorni samo ako uspeju da preobrazu postojeće uslove u celini; oni pred sebe ne mogu postaviti neki skromniji zadatak, ako zaista žele da budu prepoznati i da sami sebe prepoznaju u svetu koji stvaraju.

8: NEGACIJA I POTROŠNJA U KULTURI

„Da li zaista veruješ da će Nemci izvesti političku revoluciju za našeg života? Dragi prijatelju, to su samo pusti snovi... Sudimo o Nemačkoj na osnovu njene sadašnje istorije – a ti svakako nećeš prigovoriti da je cela istorija falsifikovana ili da sav današnji javni život ne odražava stvarno raspoloženje ljudi. Uzmi bilo koje novine i odmah ćeš se uveriti da mi nikada nismo prestali (i da nas u tome nikakva cenzura nije sprečavala) da slavimo slobodu i nacionalnu sreću u kojoj danas uživamo!“ — Ruge, pismo Marks, mart 1844.

180. Kultura je opšta sfera znanja i predstava o proživljenom iskustvu unutar istorijskih, klasno podeljenih društava. To je uopštavajuća snaga, koja postoji kao odvojen entitet, kao podela intelektualnog rada i kao intelektualni rad podele. Kultura se jasno odvaja od jedinstva na mitu zasnovanog društva „kada ljudski život izgubi moć ujedinjavanja, kada suprotnosti izgube svoje žive veze i odnose, i postanu autonomne“. (Hegel, *Razlika između Fihteovog i Šelingovog sistema*) Postavši nezavisna, kultura započinje svoju imperijalističku karijeru samoobogaćivanja, koja, u krajnjoj liniji, vodi ka ukidanju te nezavisnosti. Istorija, koja je omogućila relativnu autonomiju kulture, kao i sve ideološke iluzije o toj autonomiji, ispoljava se i kao istorija kulture. Trijumfalni pohod

istorija gradova istorija slobode, ona je takođe i istorija tiranije, državne uprave koja kontroliše ne samo selo već i grad. Grad je služio kao istorijsko poprište bitke za slobodu u vreme kada se u toj borbi još nije moglo pobediti. Grad je fokusna tačka istorije jer u sebi istovremeno otelotvoruje koncentraciju društvene snage, koja omogućava istorijski projekat i svest o prošlosti. Neprekidno uništavanje gradova je samo još jedan znak neuspeha čovečanstva da podredi ekonomiju istorijskoj svesti; znak neuspeha društva da se ujedini kroz prisvajanje onih sila koje su do sada bile otuđene od njega.

177. „Selo predstavlja suštu suprotnost: izolaciju i odvajanje“ (*Nemačka ideologija*). Na isti način na koji uništava gradove, urbanizam stvara lažno selo, razdvojeno od prirodnih odnosa svojstvenih tradicionalnom selu i od direktnih (i direktno izazvanih) društvenih odnosa istorijskih gradova. Uslovi stanovanja i spektakularna kontrola pomoću „planskog okruženja“, vodili su ka pojavi veštačkog novog seljaštva. Geografska raštrkanost i zatucanost, koji su oduvek sprečavali seljaštvo da preduzme neku nezavisnu akciju i postane stvaralačka istorijska snaga, danas odlikuju i te moderne proizvođače: njima je svet koji stvaraju nepristupačan, isto kao i prirodni radni ritam agrarnih društava. Seljaštvo je oduvek pružalo pozudan osnov „orijentalnom despotizmu“, utoliko što je svojom rascepkanošću stalno podsticalo tendenciju ka birokratskoj centralizaciji. Novo seljaštvo, generisano sve većom birokratizacijom moderne države, razlikuje se od starog po tome što njegova apatija sada mora biti istorijski proizvedena i održavana; prirodno neznanje zamenio je organizovani spektakl falsifikovanja. Pejzaž „novih gradova“, koje naseljava to novo, tehnološko seljaštvo, upadljiv je odraz represije istorijskog vremena na kojem počiva. Njihov moto bi mogao da glasi: „Ovde se nikada ništa nije dogodilo, niti će se dogoditi.“ Snage istorijskog odsustva bile su u stanju da stvore svoj vlastiti pejzaž, jer se njihovo istorijsko oslobođenje, koje se mora odigrati u gradovima, još nije dogodilo.

178. Istorija koja preti ovom pomračenom svetu mogla bi potencijalno da podredi prostor direktno doživljenom vremenu. Proleterska revolucija predstavlja tu kritiku ljudske geografije, kroz koju bi pojedinci i zajednice mogli i morali da stvaraju mesta i događaje u skladu s prisvajanjem ne samo svog rada, već svoje celokupne istorije. Uvek promen-

Front u Španiji i Francuskoj, itd.). U sledećoj fazi birokratski režim je nastavio da učvršćuje vlast izlažući seljake teroru, u okviru primitivne akumulacije kapitala, najbrutalnije u istoriji. Industrijalizacija iz vremena Staljinove vladavine otkrila je krajnje namere birokratskog sistema: nastavak vladavine ekonomije i očuvanje same suštine tržišnog društva – rada kao robe. Ali, taj proces je ukazao i na nezavisnost ekonomije: ekonomija je uspostavila potpunu dominaciju nad društvom i pokazala se sposobnom da održi klasnu vladavinu neophodnu za svoje nesmetano odvijanje. To znači da je buržoazija stvorila nezavisnu silu, koja, sve dok je nezavisna, može da funkcioniše i bez buržoazije. Totalitarna birokratija nije bila „poslednja posednička klasa u istoriji“, kako je to govorio Bruno Rici (Bruno Rizzi); to je bila samo *zamena za vladajuću klasu* u sistemu robne ekonomije. Klimavi sistem kapitalističkog vlasništva bio je zamenjen sirovijom verzijom samog sebe – pojednostavljenim, manje razuđenim i *centralizovanim* kolektivnim vlasništvom birokratske klase. Taj nerazvijeni oblik vladajuće klase odgovara uslovima ekonomske nerazvijenosti; on pred sobom nema drugu perspektivu, nego da se uhvati u koštac s tom nerazvijenošću samo u određenim delovima sveta. Hijerarhijski i etatički okvir tog sirovog izdanka kapitalističke vladajuće klase obezbedila je partija radničke klase (koja je i sama bila oblikovana hijerarhijskim odvajanjem karakterističnim za buržoaske organizacije). Kao što je to primetio Ante Ciliga tokom robijanja u jednom od Staljinovih zatvora, „tehničko pitanje organizacije postalo je društveno pitanje“. (*Lenjin i revolucija*)

105. Revolucionarna ideologija – to dosledno razdvajanje – koja je u lenjinizmu dostigla najviši stepen voluntarizma kao oblika upravljanja stvarnošću, sa staljinizmom se vratila svojoj suštinskoj nedoslednosti. U toj fazi, ideologija više nije bila oruđe, već sama sebi cilj. Ali, laž koja više ne dopušta bilo kakav izazov postaje ludilo. Totalitarna ideologija u isto vreme poništava stvarnost i određuje joj jedini smisao: postoji samo ono što ona kaže da postoji. Iako je taj primitivni oblik spektakla bio ograničen uglavnom na nerazvijene regione, on je ipak odigrao suštinsku ulogu u globalnom razvoju spektakla. Taj poseban oblik materijalizacije ideologije nije preobrazio svet ekonomski, kao što je to uradio razvijeni kapitalizam; on je samo, uz pomoć policijsko-državnih metoda, promenio ljudsku percepciju sveta.

106. Vladajuća totalitarno-ideološka klasa je gospodar izokrenutog sveta: što je ta klasa moćnija, ona više insistira na tome da zapravo ne postoji, a svoju moć koristi pre svega zato da bi nametnula to viđenje. Ona je, međutim, skromna samo u tom smislu; naime, ta zvanično nepostojeća birokratija svoje nepogrešivo vođstvo proglašava za krunu dosadašnjeg istorijskog razvoja. Iako je njeno postojanje svuda očigledno, birokratija, *kao klasa*, mora biti *nevidljiva*. Posledica toga je da ceo društveni život postaje oblik ludila. Društvena organizacija totalnog krivotvorenja potiče iz te osnovne kontradikcije.

107. Staljinizam je bio i vladavina terora *unutar* birokratske klase. Teror, na kojem je počivala vlast te klase, nužno se okrenuo protiv nje: ona nije imala nikakvo pravno utemeljenje, nikakav zakonski priznat status posedničke klase, koji bi važio za sve njene pripadnike. Njeno vlasništvo moralo je biti maskirano jer se temeljilo na lažnoj svesti koja je svoju vlast mogla da održi samo pomoću vladavine opšteg terora, u kojoj su njeni pravi motivi bili potpuno zamračeni. Članovi vladajuće birokratske klase imali su samo pravo kolektivnog vlasništva nad društvom; u toj velikoj laži, oni su igrali ulogu proletarijata koji upravlja socijalističkim društvom; kao glumci, morali su da se striktno pridržavaju tog scenarija ideološke izdaje. Ali, da bi zaista učestvovali u tom krivotvorenju, njihova legitimnost je morala biti potvrđena. Nijedan birokrata, kao pojedinac, nije imao pravo na vlast; da bi se dokazao kao proleter, morao je da se pokazuje kao sušta suprotnost birokrati; s druge strane, nije se mogao dokazati ni kao birokrata, jer je zvanična politika glasila da birokratija ne postoji. Zato je legitimitet svakog birokrate potpuno zavisio od *zvaničnog pečata* vladajuće ideologije; ona je svim birokratama *koje nije uništila* priznavala pravo na kolektivno članstvo u „socijalističkom režimu“. Iako su birokrate imale kolektivno pravo na donošenje svih društvenih odluka, koheziju njihove klase mogla je da obezbedi samo koncentracija njihove terorističke vlasti u jednoj ličnosti. Ta ličnost je bila izvor jedine praktične istine vladajuće laži; samo je ona imala pravo da povlači nepokolebljivu liniju razdvajanja – iako je ta linija stalno bila prilagođavana. Staljin je donosio neopozive odluke o tome ko jeste, a ko nije član vladajuće birokratije, ko je „proleter na vlasti“, a ko „izdajica i plaćenik Vol Strita ili Mikada“. Atomizirane birokrate mogle su da dobiju svoj kolektivni

apstraktno pretvara celo okruženje u okruženje apstrakcije. S početkom industrijalizacije, svuda se pojavljuje ista arhitektura, čak i u zemljama najzaostalijim u tom pogledu, kao osnovni preduslov za razvoj novog tipa društvenog života. Protivrečnost između rasta materijalnih snaga društva i hroničnog izostanka progressa u pravcu bilo kakve svesne kontrole nad tim snagama, otkriva se najjasnije kroz razvoj urbanizma, pitanje termounuklearnog naoružanja ili kontrole rađanja (gde se na horizontu već nazire mogućnost manipulacije potomstvom).

174. Samouništenje urbanog okruženja uveliko je u toku. Eksplozija gradova koja je njihovo ruralno okruženje prekrila „bezobličnom masom urbanih otpadaka“ (Mamford), direktna je posledica imperativa potrošnje. Diktatura automobila, te robe-vodilje prve faze ekonomije robnog obilja, ostavlja svoj trag u vidu autoputeva koji razdiru stara gradska jezgra i podstiču sve veću disperziju. Unutar istog procesa, delimično obnovljeno urbano tkivo ubrzano se kristališe oko „pogona za distribuciju“ – džinovskih prodajnih centara, izgrađenih usred nedođije i okruženih hektarima parkinga. Međutim, ti hramovi grozničave potrošnje izloženi su istoj, neodoljivoj centrifugalnoj sili, koja ih odbacuje čim oko sebe razvijaju dovoljno urbanih elemenata da bi bili zamenjeni novim prodajnim centrima. Međutim, tehnička organizacija potrošnje je samo najvidljiviji aspekt opšteg rastakanja, koje je grad dovelo do tačke u kojoj počinje da troši samog sebe.

175. Ekonomska istorija, koja je tokom celog razvoja gravitirala oko suprotnosti između grada i sela, danas je došla dotle da poništava oboje. Kao rezultat sadašnje paralize svakog istorijskog razvoja osim nezavisnog kretanja ekonomije, taj početak nestajanja gradova i sela ne ukazuje na prevazilaženje njihove razdvojenosti, već na njihov istovremeni kolaps. Uzajamna erozija grada i sela, posledica neuspeha istorijskog razvoja koji je morao da prevaziđe postojeću urbanu stvarnost, ogleda se u eklektičkoj mešavini njihovih istrgnutih fragmenata, koja pokriva najveći deo industrijalizovanih oblasti širom sveta.

176. Univerzalna istorija je rođena u gradovima, a svoju zrelost je dostigla kroz odlučujuću pobjedu grada nad selom. Za Marksa, jedna od najvećih zasluga buržoazije kao revolucionarne klase bila je ta što je „potčinila selo gradu“, u kojem je „sam vazduh oslobađajući“. Ali, ako je

okruženjem. Sledeći logiku potpune dominacije, kapitalizam može, a sada i mora, da ceo prostor prekroji u svoj vlastiti dekor.

170. Upadljiva potreba za zamrzavanjem života, koju kapitalizam ostvaruje kroz urbanizam, hegelovskim rečnikom se može opisati kao apsolutna prevlast „miroljubive koegzistencije unutar prostora“ nad „nemirnim postajanjem, u protoku vremena“.

171. Dok sve tehničke snage kapitalizma rade na primeni različitih oblika razdvajanja, urbanizam tim snagama pruža osnov i priprema teren za njihov dalji razvoj; urbanizam je sama tehnologija razdvajanja.

172. Urbanizam je moderan način za rešavanje aktuelnog problema očuvanja klasne vladavine pomoću razbijanja radnika, među kojima je, u uslovima urbane proizvodnje, došlo do opasnog približavanja. Neprestana borba protiv svega što bi moglo da vodi ka takvom približavanju našla je u urbanizmu najefikasniju oblast delovanja. Još od Francuske Revolucije, svi potonji režimi nastojali su da razviju sredstva za uspostavljanje reda i zakona na ulici, što je kulminiralo ukidanjem same ulice. Pišući o „civilizaciji... koja ide jednosmernim putem“, Luis Mamford (Lewis Mumford) je u *Gradu u istoriji* ukazao na činjenicu da je, s razvojem masovne komunikacije na velikim udaljenostima, izolacija stanovništva postala mogo efikasniji način kontrole. Ali, opšti trend ka izolaciji, koji čini samu suštinu urbanizma, mora da uključi i kontrolisanu reintegraciju radnika na osnovu planiranih zahteva proizvodnje i potrošnje. Ta reintegracija dovodi izolovane pojedince u blizak kontakt, ali samo kao izolovane pojedince: fabrike, kulturni centri, turistička mesta i izgradnja stambenih četvrti, potpuno su u funkciji uspostavljanja te lažne zajednice. Ista kolektivna izolovanost preovlađuje čak i unutar porodične ćelije, gde svepristupni prijemnici poruka spektakla ispunjavaju izolaciju vladajućim slikama – slikama koje svu svoju snagu crpu upravo iz te izolacije.

173. U svim ranijim epohama arhitektonske inovacije bile su namenjene isključivo vladajućoj klasi. Sada, po prvi put u istoriji, pojavljuje se arhitektura posebno dizajnirana za siromašne. Estetska beda i široke razmere tog novog iskustva stanovanja proističu upravo iz njegovog masovnog karaktera, koji je opet posledica njegove funkcije i modernih uslova izgradnje. Očigledno jezgro tih uslova je autoritarno odlučivanje, koje

legitimitet samo kroz ličnost Staljina – gospodara sveta koji je uskoro počeo da sebe doživljava kao vrhovno biće, nad kojim ne postoji nijedan viši oblik duha. „Svoju pravu prirodu – sveprisutnu vlast – gospodar sveta prepoznaje kroz razorno nasilje koje primenjuje nad svojim podanicima, lišenim svake moći.“ On je sila koja sama određuje oblast svoje dominacije, ali i „sila koja jedina ima pravo da *pustoši* tu oblast“.

108. Vremenom je ta ideologija, kroz osvajanje totalne vlasti, i sama postala totalna, menjajući se tako iz delimične istine u totalitarni falsifikat. Istorijska misao bila je tako temeljno poništena, da ni sama istorija, čak ni na nivou elementarnog empirijskog znanja, više nije mogla da postoji. Totalitarno birokratsko društvo živi u većitoj sadašnjosti, a sve što se ranije dogodilo postoji samo kao oblast otvorena za policijsku intervenciju. Taj projekat, koji je najavio još Napoleon, sa idejom o „monarhistički dirigovanoj energiji sećanja“, u staljinizmu je ostvaren kroz stalno prepravljanje istorije, koje nije menjalo samo tumačenje prošlih događaja, već i same događaje. Ali, cena tog oslobođenja od istorijske stvarnosti bila je gubitak svakog racionalnog, referentnog okvira nužnog za kapitalizam kao *istorijski* sistem. Dobro je poznato koliko je rusku ekonomiju koštala naučna primena jedne poludele ideologije (treba se samo setiti Lisjenkovog fijaska).² Ta protivrečnost – činjenica da se totalitarna birokratija, koja pokušava da upravlja industrijskim društvom, nalazi razapeta između svoje potrebe za racionalnošću i stalnog potiskivanja racionalnosti – ujedno je i njena najveća slabost u poređenju s normalnim kapitalističkim razvojem. Kao što ne može da reši problem poljoprivrede na uobičajeni kapitalistički način, birokratija je inferiorna u odnosu na kapitalizam i u oblasti industrijske proizvodnje, jer proizvodnju može da planira samo na autoritaran način, zasnovan na nerealnim i potpuno falsifikovanim pretpostavkama.

109. Između dva svetska rata revolucionarni pokret radničke klase je bio uništen zajedničkom akcijom staljinističke birokratije i fašističkog totalitarizma (potonji je, kao organizacija, bio direktno inspirisan partijskim modelom koji je prvi put isproban i razvijen u Rusiji). Fašizam je bio očajnički pokušaj da se buržoaska ekonomija spase od dvostruke opasnosti krize i proletrske subverzije. Bilo je to *opsadno stanje*, u kojem se kapi-

² Trofim Denisovič Lisjenko: ruski genetičar i agronom, čiji su kvazinaučni eksperimenti napravili pustoš u ruskoj poljoprivredi. — *Prim. prev.*

talističko društvo spasilo tako što je sebi ubrizgalo dozu racionalizacije, u vidu masivne državne intervencije. Ali, ta racionalizacija je bila podrivana iracionalnošću sopstvenih metoda. Iako je fašizam pozivao na odbranu glavnih ikona buržoaske ideologije, koje su postale konzervativne (porodica, privatno vlasništvo, moralni poredak, patriotizam), u isto vreme mobilisajući sitnu buržoaziju i nezaposlene radnike, uspaničene ekonomskom krizom ili razočarane neuspelom pokušajem socijalista da izvedu revoluciju, on, u suštini, nije bio ideološki pokret. Fašizam je otvoreno pokazivao svoje pravo lice: bilo je to nasilno oživljavanje mita, koji poziva na učešće u zajednici zasnovanoj na drevnim pseudovrednostima: na rasi, krvi, vođi. Bio je to *tehnološki opremljeni primitivizam*. Njegova izveštačena reinterpretacija mita, u novom, spektakularnom kontekstu, izvođena je primenom najsavremenijih metoda uslovljavanja i iluzije. Zato fašizam ima značajnu ulogu u formiranju modernog spektakla, a način na koji je uništio stari radnički pokret čini ga jednom od temeljnih sila savremenog društva. Ipak, pošto je bila reč o jednom od najskupljih načina za očuvanje kapitalizma, ulogu fašizma preuzele su najveće kapitalističke države, kao mnogo snažniji i racionalniji oblici tog poretka.

110. Kada je ruska birokratija konačno uspela da se reši svih ostataka buržoaskog vlasništva koji su ometali njenu vlast u sferi ekonomije, da razvije ekonomiju zbog svojih ciljeva i bude priznata kao član kluba velikih sila, pozelela je da na miru uživa u svojim dostignućima, što je zahtevalo odbacivanje svih oblika proizvoljnosti kojima je još uvek bila podređena. Tako se ona odrekla staljinizma kao svog porekla. Ali, ta osuda je ostala staljinistička – proizvoljna, neobrazložena i otvorena za stalna prilagođavanja – zato što *tajna ideološke laži nikada ne sme biti otkrivena*. Birokratija se ne može osloboditi, ni politički, niti kulturno, jer njeno postojanje kao klase zavisi od njenog ideološkog monopola, koji je, koliko god bio masivan i nezgrapan, ipak samo titula vlasti. Ta ideologija je izgubila svaku strast za svojim originalnim izrazom, ali je i u tom rutinskom obliku zadržala represivnu ulogu kontrole nad svakim mišljenjem i zabrane bilo kakve konkurencije. Birokratija je tako ostala beznadežno vezana za ideologiju u koju više niko nije verovao. Vlast koju je koristila da bi izazvala strah, sada je izazivala samo podsmeh, ali je i tako ismevana uspevala da se održi pod stalnom pretnjom povratka

7: UPRAVLJANJE PROSTOROM

„Ko god da zagospodari gradom koji je navikao na slobodu, a ne uništi ga, može samo da očekuje da i sâm bude uništen; naime, takav grad uvek može naći povod za pobunu, u ime svoje ranije slobode i drevnih običaja, koje ne mogu da potisnu ni protok vremena, niti sva potonja blagodat. Šta god novi vladar činio, kakve god mere predostrožnosti preduzimao, stanovnici nikada neće zaboraviti tu slobodu i te običaje – osim ako se ne razdvoje i ne rasele.“ — Makijaveli, *Vladar* (1513)

165. Kapitalistička proizvodnja je ujedinila prostor, rušeći sve barijere između društva i njegovog okruženja. Ta unifikacija predstavlja u isto vreme ekstenzivan i intenzivan proces banalizacije. Akumulacija robe, masovno proizvedene za apstraktni prostor tržišta, koja je uzdrimala sve regionalne i zakonske barijere, kao i sva korporativna ograničenja koja su u srednjem veku imala za cilj očuvanje kvaliteta zanatske proizvodnje, podrila je i autonomiju i kvalitet samih mesta. Ta sila homogenizacije je teška artiljerija koja ruši sve Kineske zidove.

166. Slobodan prostor robe se neprestano menja i preoblikuje ne bi li postao što sličniji sebi, ne bi li se što više približio idealu nepokretne monotonije.

167. Eliminišući geografsku udaljenost, to društvo proizvodi novu unutrašnju udaljenost, u obliku spektakularnog razdvajanja.

168. Turizam – protok ljudi upakovan za potrošnju, nusproizvod protoka robe – prilika je da se negde ode i vidi ono što je već banalizovano. Ekonomska organizacija putovanja ka različitim mestima unapred garantuje njihovu jednodimenzionalnost. Modernizacija, koja je već redukovala vreme putovanja, istovremeno je ograničila i realni prostor u kojem se i ka kojem se može putovati.

169. Društvo koje menja celo svoje okruženje razvilo je sopstvene tehnike za oblikovanje same teritorije koja čini osnov za sve različite aspekte tog projekta. Urbanizam, „gradsko planiranje“, jeste metod kojim kapitalizam preuzima kontrolu nad celim prirodnim i ljudskim

za ekonomski gubitak ako umre ne doprinevši funkcionisanju sistema, dok reklame za „američki način umiranja“ ističu čovekovu sposobnost da u posmrtnom stanju očuva najveći mogući privid života. U svim područjima reklame, starenje je strogo zabranjeno. Na svakom pojedincu je da mudro ekonomiče svojim „kapitalom mladosti“; pokazuje se, međutim, da taj kapital, ma koliko brižno negovan, nikada ne može dostići trajnost i kumulativnu moć ekonomskog kapitala. To društveno odsustvo smrti identično je društvenom odsustvu života.

161. Kao što je pokazao Hegel, vreme je nužno otuđenje, sredina u kojoj se čovek ostvaruje tako što gubi sebe, u kojoj postaje drugi da bi postao ono što uistinu jeste. Suprotnost vremenu je upravo vladajuće otuđenje, koje je proizvođaču nametnuto kao tuđa sadašnjost. U tom prostornom otuđenju, društvo, koje u korenu razdvaja čoveka od aktivnosti koju od njega krade, zapravo odvaja čoveka od njegovog sopstvenog vremena. Upravo društveno otuđenje, koje se u načelu može prevazići, zabranilo je i okamenilo mogućnosti i rizike živog otuđenja u vremenu.

162. Iza prolaznih moda koje se neprestano smenjuju na frivolnoj površini spektakla pseudocikličnog vremena, vrhunski stil našeg doba i dalje prebiva samo u onome čime vlada pritajena, a ipak očigledna nužnost revolucije.

163. Prirodna osnova vremena – konkretno iskustvo prolaženja vremena – ljudska je i društvena i zato što postoji za čoveka. Ograničenost ljudske prakse, različitih nivoa rada, humanizovala je, ali u isti mah i dehumanizovala vreme, kako ciklično vreme, tako i odvojeno, ireverzibilno vreme ekonomske proizvodnje. Revolucionarni projekat besklasnog društva, sveukupnog istorijskog života, teži ukidanju društvene mere vremena u korist ludičkog modela ireverzibilnog vremena pojedinaca i grupa, modela u kojem istovremeno postoje nezavisna, ali i udružena vremena. To je program potpunog ostvarenja komunizma u vremenu, komunizma koji ukida „sve što postoji nezavisno od pojedinaca“.

164. Svet već sanja o takvom vremenu, ali mora postati svestan tog sna da bi ga ostvario.

iste one terorističke sile koje je pokušavala da se otarasi. Tako se, kad god je mislila da dokazuje svoju superiornost *na terenu kapitalizma*, ta vlast otkrivala samo kao *siromašni rođak kapitalizma*. Kao što je njena stvarna istorija bila u suprotnosti sa fasadom legaliteta, a njeno brutalno održavano neznanje u suprotnosti s njenim naučnim pretenzijama, tako je i njen pokušaj da se s kapitalizmom nadmeće u oblasti proizvodnje robnog obilja bio frustriran činjenicom da to obilje ima *sopstvenu, unutrašnju ideologiju*, koja podrazumeva slobodu izbora u neograničenom spektru lažnih spektakularnih alternativa – lažnu slobodu koju birokratska ideologija i dalje nije mogla da dopusti.

111. U sadašnjoj fazi razvoja birokratije, njena ideološka pretenzija na vlast svuda doživljava kolaps. Vlast uspostavljena nacionalno, u ime internacionale perspektive, sada se mora pomiriti s time da svoj sistem laži može zadržati samo u nacionalnim granicama. Nejednak ekonomski razvoj različitih birokratija sukobljenih interesa, koje su uspele da razviju sopstveni „socijalizam“, u više zemalja je vodio ka opštoj, javnoj konfrontaciji s ruskom ili kineskom laži. Od tada, svakoj birokratiji na vlasti ostalo je da pronađe sopstveni put; isto važi i za sve totalitarne partije koje teže vlasti (posebno one koje su preživlele iz doba Staljina među nekim nacionalnim radničkim klasama). Taj kolaps na međunarodnom planu bio je dodatno pogoršan nekim unutrašnjim osporavanjima, koja su prvi put postala vidljiva za vreme pobune radnika u istočnom Berlinu, koji su tražili „vladu metalskih radnika“ – a posebno u slučaju Mađarske, gde je to osporavanje išlo do osnivanja suverenih radničkih saveta. Ali, na kraju se to urušavanje globalnog saveza zasnovanog na birokratskoj mistifikaciji pokazuje i kao krajnje nepovoljno za budući razvoj kapitalističkog društva. Buržoazija je na dobrom putu da izgubi protivnika koji ju je objektivno podržavao, jer je stvarao *iluziju o jedinstvenom karakteru cele opozicije postojećem poretku*. Podela rada između ta dva uzajamno podupiruća oblika spektakla dovršava se cepanjem samih pseudorevolucionarnih uloga. Spektakularni činilac propasti radničkog pokreta i sam hita u susret svom uništenju.

112. Jedini savremeni sledbenici lenjinističke iluzije su različite trockističke frakcije, koje tvrdoglavo istrajavaju u poistovećivanju proleterskog projekta sa ideološkim, hijerarhijskim organizacijama, uprkos

istorijskom iskustvu koje odbacuje takvu perspektivu. Udaljenost trockizma od istinski revolucionarne kritike sadašnjeg društva donekle odgovara značajnoj udaljenosti u odnosu na neke stavove koji su bili pogrešni i u vreme kada su bili osnova stvarnih borbi. Do 1927. Trocki je bio suštinski odan birokratskoj vrhuški, dok je u isto vreme nastojao da preuzme kontrolu nad njom, radi stvaranja autentične, boljševičke spoljne politike. (Na primer, dobro je poznato da je, u nameri da pomogne u sakrivanju čuvenog Lenjinovog „Testamenta“, išao dotle da okleveta svog najbližeg sledbenika Maksa Istmana [Max Eastman], koji je objavio taj dokument.) Trockog je osudila njegova vlastita, polazna perspektiva: naime, kada birokratija jednom postane svesna da se na domaćem frontu razvila u kontrarevolucionarnu klasu, ona je osuđena da *sličnu kontrarevolucionarnu ulogu* igra i u drugim zemljama (iako, naravno, i dalje u ime revolucije). Njegovi kasniji pokušaji da stvori Četvrtu internacionalu patili su od istih slabosti. Postavši bezuslovni sledbenik boljševičkog oblika organizacije (što je postao tokom druge ruske revolucije, 1917), do kraja života je odbijao da se suoči s pravom prirodom birokratije kao nove vladajuće klase. Kada je 1923. Lukač predstavio taj isti organizacioni oblik kao dugo traženu vezu između teorije i prakse, u kojoj proleter i prestaju da budu samo „posmatračić“ zbivanja unutar svoje organizacije i postaju svesni akteri i stvaraoci tih zbivanja, on je boljševičkoj partiji pripisao u zasluge sve ono što ta partija *nije bila*. Uprkos dubini svog teorijskog rada, Lukač je ostao samo ideolog koji govori u ime vlasti potpuno otuđene od proleterskog pokreta, verujući i uspeavajući da svoju publiku uveri kako se u toj ulozi oseća *kao kod kuće*. U narednom periodu, kada je vlast pokazala kako lako otpisuje svoje lakeje, Lukačeva beskrajna samopokajanja otkrila su, s karikaturalnom jasnoćom, do koje se mere poistovetio s nečim *potpuno suprotnim sebi* i svemu za šta se zalagao u *Istoriji i klasnoj svesti*. Lukačev primer najbolje ilustruje istinitost osnovnog pravila koje važi za sve intelektualce ovog veka: ono prema čemu su pokazivali respekt bila je tačna mera njihove *degradacije*. Ipak, svoje aktivnosti Lenjin nije prikrivao takvim iluzijama; naprotiv, dopuštao je da „partija ne može da istražuje da li između filozofije njenih članova i partijskog programa postoji neka kontradikcija“. Partija, čiji je idealizovan portret Lukač tako

ekonomije protivreči apstraktnom ireverzibilnom vremenu njene proizvodnje. Dok je ciklično vreme bilo realno proživljeno vreme nepokretne iluzije, spektakularno vreme je iluzorno proživljeno vreme realnosti koja se neprestano preobražava.

156. U procesu proizvodnje uvek se javlja nešto novo, ali potrošnja je prošireno vraćanje istog. Zato što mrtav rad dominira živim radom, u spektakularnom vremenu prošlost dominira sadašnjošću.

157. Nedostatak opšteg istorijskog života znači da ni individualni život još nema istoriju. Spektakularno dramatisovane pseudodogađaje, koji se neprestano nude pažnji, nisu doživeli oni koji dobijaju informacije o njima; štaviše, ti događaji se odmah zaboravljaju jer se suviše brzo smenjuju: spektakularna mašina neprestano pulsira i proizvodi nove. S druge strane, ono što je zaista doživljeno nema nikakve veze sa zvaničnim ireverzibilnim vremenom društva i direktno je suprotno pseudocikličnom ritmu njegovih uzgrednih proizvoda. To odvojeno individualno iskustvo svakodnevnog života lišeno je jezika, pojmova i kritičkog pristupa sopstvenoj nezabeleženoj prošlosti. Ono ne može da se izrazi. Ono je neshvaćeno i zaboravljeno, pregaženo lažnim spektakularnim pamćenjem onoga što ne zavređuje da bude zapamćeno.

158. Spektakl, kao način na koji današnje društvo parališe istoriju i sećanje i suzbija svaku istoriju koja proističe iz istorijskog vremena, jeste lažna svest vremena.

159. Da bi se radnicima nametnuo status „slobodnih“ proizvođača i potrošača vremena-robe, njihovo vreme moralo je najpre biti predmet nasilne ekspropriacije. Pojavu novog, spektakularnog oblika vremena omogućilo je upravo to prvobitno oduzimanje vremena proizvođača.

160. Neizbežna biološka ograničenja radne snage – očigledna zavisnost od prirodnog ciklusa budnosti i sna, kao i obogaljujuće posledice ireverzibilnog vremena na život pojedinca – moderni proizvodni sistem tretira isključivo kao drugorazredna pitanja. Kao takva, ona se ignorišu u svim zvaničnim izjavama i u predstavljanju potrošnih dobara, vidljivog izraza njegovog trijumfalnog pohoda. Paralisan, u lažnom središtu kretanja svog sveta, posmatrač više ne vidi život kao kretanje ka ostvarenju i smrti. Onaj koji je odbio da živi ne može više da prihvati ni sopstvenu smrt. Reklame životnog osiguranja sugerišu da će čovek biti odgovoran

različitih roba. Tako se u sve moćnijoj ekonomiji usluga i „slobodnog vremena“ može pojaviti formula „sve je uključeno u cenu“, bilo da je reč o spektakularnom živom okruženju, kolektivnom turističkom pseudoputovanju, pretplati na potrošnju kulturnih dobara ili prodaji same društvenosti u obliku „uzbudljivih razgovora“ i „susreta sa slavnim ličnostima“. Takva spektakularna roba, koja sigurno ne bi imala prođu kada realnosti koje parodira ne bi bile sve siromašnije, može se uporediti s modernim načinima prodaje po tome što se može dobiti na kredit.

153. Potrošno pseudociklično vreme je spektakularno vreme, kako u užem smislu, kao vreme provedeno u konzumiranju slika, tako i u opštijem smislu, kao slika potrošnje vremena. Vreme potrošnje slika, medijuma svih roba, istovremeno je polje u kojem potpuno dolaze do izražaja i instrumenti spektakla i cilj koji oni globalno predstavljaju, stećište i oličenje svake pojedinačne potrošnje: znamo da se ušteda vremena, kojoj moderno društvo neprestano teži – bilo da je reč o brzini prevoza ili o supi iz kesice – na kraju svodi na to da prosečni Amerikanac gleda televiziju tri do šest sati dnevno. Društvenom slikom potrošnje vremena dominiraju isključivo trenuci dokolice i odmora – trenuci koji se dovode u vezu s *daljinom* i koji su, po definiciji, poželjni kao i svaka spektakularna roba. Ta roba je ovde eksplicitno prikazana kao niz trenutaka realnog života čije ciklično vraćanje željno iščekujemo. Ali, upravo u tim trenucima koji su dodeljeni životu, spektakl se razvija i reprodukuje i tako postiže viši stepen intenziteta. Ono što je prikazano kao pravi život, pokazuje se samo kao *još spektakularniji život*.

154. Iako ovo doba vidi sebe kao učestalo vraćanje mnogobrojnih svetkovina, ono je, zapravo, doba bez svetkovina. Ono što je u cikličnom vremenu trenutak učestvovanja zajednice u raskošnom trošenju života, nije više moguće u društvu bez zajednice i bez raskoši. Njegove vulgarizovane pseudosvetkovine, parodije dijaloga i poklona, navode ljude na preterano trošenje novca, ali im donose samo razočaranje, koje se kompenzira obećanjem nove obmane. Što više opada upotrebna vrednost vremena modernog preživljavanja, to se ono više razmeće u spektaklu. Realnost vremena zamenjena je njegovim *publicitetom*.

155. Dok je u starim društvima potrošnja cikličnog vremena bila u skladu s njihovim realnim radom, pseudociklična potrošnja razvijene

neprikladno oslikao, u stvarnosti je bila podešena samo za jedan specifičan i ograničen zadatak: osvajanje vlasti.

113. Pošto se neolenjinistička iluzija današnjih trockista nalazi u stalnoj kontradikciji sa stvarnošću modernih kapitalističkih društava (buržoaskih ili birokratskih), ne treba da nas čudi što ta platforma ima najbolji prijem u formalno nezavisnim, „nerazvijenim“ zemljama, u kojima birokratski državni socijalizam, u režiji lokalnih vladajućih klasa, jedva dostiže nivo čisto *ideološkog ekonomskog razvoja*. Hibridni sastav tih vladajućih klasa je manje ili više jasno vezan za njihov položaj unutar buržoasko-birokratskog spektra. Njihovo stalno manevrisanje na međunarodnom planu, između dva pola kapitalističke vlasti, zajedno s brojnim ideološkim kompromisima (najviše sa Islamom) koji proističu iz njihove heterogene društvene baze, lišili su tu degradiranu verziju ideološkog socijalizma svakog ozbiljnog sadržaja, osim policije. Tako jedan tip te birokratije formira organizaciju sposobnu da kombinuje borbu za nacionalno oslobođenje sa seljačkom pobunom; zatim, kao u Kini, pokušava da primeni staljinistički model industrijalizacije na društvo još manje razvijeno nego što je to bila Rusija 1917. Birokratija sposobna da sprovede industrijalizaciju može se razviti iz sitne buržoazije i doći na vlast uz pomoć vojnih oficira, kao što je bio slučaj u Egiptu. Na drugim mestima, kao u Alžiru posle rata za nezavisnost, birokratija, koja se tokom rata razvijala kao paradržavna vlast, može učvrstiti svoju poziciju kroz kompromis s tankim slojem nacionalne buržoazije. Najzad, u bivšim kolonijama crne Afrike, koje su ostale tesno vezane za američku i evropsku buržoaziju, lokalna buržoazija nastaje tako što prisvaja državu (najčešće na osnovu vlasti tradicionalnih plemenskih poglavica). Strani imperijalisti ostaju pravi gospodari tih zemalja, ali u određenoj fazi njihovi domaći akteri mogu biti nagrađeni za prodaju lokalnih proizvoda, tako što će dobiti lokalnu državu – državu nezavisnu od lokalnih masa, ali ne i od imperijalizma. Rezultat je veštačka buržoazija, koja nije sposobna da akumulira kapital, već samo da proćerda višak vrednosti koji ubira iz lokalnog rada i subvencija dobijenih od država-mentora i međunarodnih monopola. Ta klasa, nesposobna da ispuni normalnu ekonomsku ulogu buržoazije, uskoro se može naći pred izazovom opozicionih pokreta oblikovanih po birokratskom modelu, prilagođenom lokalnim uslovima, koji teže

preuzimanju njenog poseda. Ali, uspeh te birokratije na planu industrijalizacije počinje da stvara istorijske uslove njenog poraza: akumulirajući kapital, ona akumulira i proletarijat, stvarajući tako sopstvenu negaciju u zemljama gde takva negacija ranije nije postojala.

114. U složenim i strašnim događajima koji su obeležili epohu klasne borbe i nametnuli joj novi niz uslova, proletarijat industrijskih zemalja je izgubio sposobnost da razvije sopstvenu, nezavisnu perspektivu. U krajnjoj analizi, on je izgubio i sve svoje iluzije. Ali, ne i svoje biće. Proletarijat nije eliminisan. On ostaje prisutan, u jasnom i nesvodivom obliku, u uslovima sve većeg otuđenja modernog kapitalizma. Njega čini ogromna većina radnika koji su izgubili svaku kontrolu nad svojim životima i koji, *postavši toga svesni*, sebe ponovo definišu kao proletarijat, silu koja teži negaciji ovog društva iznutra. Taj proletarijat je objektivno osnažen eliminacijom seljaštva, kao i činjenicom da se uslovi i način rada u uslužnom sektoru i intelektualnim profesijama sve više oblikuju po uzoru na fabričke. Ipak, subjektivno, proletarijat je još uvek daleko od svake praktične klasne svesti, što važi ne samo za „bele“, već i za „plave kragne“, koji i dalje ne mogu da prevaziđu svu impotenciju i mistifikacije starih pristupa. Ali, kada taj proletarijat otkrije da njegova vlastita, otuđena snaga doprinosi stalnom jačanju kapitalističkog društva, ne više samo u obliku njegovog otuđenog rada, već i u obliku sindikata, političkih partija i institucija državne vlasti, koje je sam stvorio u cilju svog oslobođenja, onda on, kroz konkretno istorijsko iskustvo, uviđa i to da se kao klasa mora suprotstaviti svemu što mu se nameće spolja, kao i svim oblicima specijalizacije vlasti. Proletarijat je nosilac revolucije *koja više ništa ne ostavlja izvan sebe*, revolucije koja podrazumeva stalnu dominaciju sadašnjice nad prošlošću i totalnu kritiku svakog oblika razdvajanja; on mora pronaći i odgovarajuće oblike akcije koji će izneti tu revoluciju. Nikakvo kvantitativno ublažavanje njegove bede, nikakvo iluzorno učešće u hijerarhijskom sistemu ne može da doneti trajan lek za njegovo nezadovoljstvo: proletarijat ne prepoznaje sebe ni u jednoj posebnoj nepravdi kojoj je bio izložen, *ni u ispravljanju bilo koje posebne nepravde* ili čak mnogih takvih nepravdi, već samo u ispravljanju one *apsolutne nepravde*, koja ga isključuje iz istinskog života.

svi segmenti moraju pokazati na hronometru kao kvantitativno jednaki. Realnost tog vremena može se svesti na uzajamnu *zamenljivost* njegovih jedinica. O društvenoj vladavini vremena-robe moglo bi se reći: „Vreme je sve, čovek nije ništa; u najboljem slučaju on je skelet vremena“ (*Beda filozofije*). To je obezvređeno vreme, sušta suprotnost vremenu definisanom kao „polje u kojem se razvijaju ljudske snage“.

148. Opšte vreme ljudskog nerazvoja postoji i u komplementarnom vidu, kao potrošno vreme proisteklo iz modernog oblika proizvodnje i koje se vraća u svakodnevni život društva kao *pseudociklično vreme*.

149. Pseudociklično vreme nije ništa drugo do *potrošni oblik* proizvedenog vremena-robe. Ono ima ista osnovna svojstva: homogena, uzajamno zamenljive jedinice i odsustvo kvalitativne dimenzije. Ali, kao potproizvod vremena-robe, koji ima ulogu da uspori konkretni svakodnevni život i da održava njegovo zaostajanje, pseudociklično vreme je opterećeno pseudovalorizacijama i pokazuje se kao niz navodno individualizovanih momenata.

150. Pseudociklično vreme je vreme potrošnje koja je svojstvena modernom ekonomskom preživljavanju, *uvećanom preživljavanju* u kojem je svakodnevno iskustvo lišeno odlučivanja i podvrgnuto ne više prirodnom poretku, već pseudoprirodi koja se razvila iz otuđenog rada; stoga ono sasvim prirodno pronalazi stare ciklične ritmove koji su vladali životom preindustrijskih društava. Pseudociklično vreme se, u isti mah, oslanja na prirodne tragove cikličnog vremena i gradi nove homologne spojeve: dan i noć, radne i neradne dane, periodične odmone.

151. Pseudociklično vreme je *vreme koje je preoblikovala industrija*. Vreme zasnovano na proizvodnji robe i sâmo je potrošna roba, koja objedinjuje ono što se razdvojilo sa dezintegracijom starih unitarnih društava – privatni, ekonomski i politički život. Sveukupno potrošno vreme modernog društva na kraju se shvata kao sirovina za raznovrsne nove proizvode, koji se iznose na tržište kao upotreba društveno organizovanog vremena. „Proizvod koji već postoji u obliku pogodnom za potrošnju, može poslužiti i kao sirovina za neki drugi proizvod.“ (*Kapital*)

152. U svojim najrazvijenijim sektorima, koncentrisani kapitalizam orijentiše se ka prodaji „potpuno opremljenih“ blokova vremena, pri čemu je svaki od njih jedinstvena roba koja u sebi spaja određen broj

144. Ireverzibilno vreme buržoazije, koja je postala gospodar istorije, najpre se predstavilo kao apsolutni početak: prva godina Republike. Ali revolucionarna ideologija opšte slobode, koja je prognala i poslednje ostatke mitskog sistema vrednosti, kao i sve vidove tradicionalnog uređenja društva, već je nagovestila stvarnu volju koju je zaodenula rimskom togom: *neograničenu slobodu trgovine*. Pošto je ubrzo otkrilo da će morati da obnovi pasivnost, koju je iz temelja uzdrimalo da bi uspostavilo sopstvenu apsolutnu vladavinu, robno društvo je „u hrišćanstvu, s njegovim kultom apstraktnog čoveka... našlo svoju najprikladniju dopunu“ (*Kapital*). Buržoazija je s tom religijom tako sklopila kompromis, koji se ogleda i u predstavljanju vremena: napustila je svoj kalendar, a njeno ireverzibilno vreme se uobličilo po kalupu *hrišćanske ere* i postalo njen produžetak.

145. S razvojem kapitalizma ireverzibilno vreme se ujednačilo *na svetskom nivou*. Univerzalna istorija postala je realnost jer se ceo svet objedinio u razvoju tog vremena. Ali, ta istorija, koja je u svakom trenutku svuda ista i dalje nije ništa drugo do odbacivanje istorije unutar nje same. Ono što širom sveta izgleda kao isti dan, u stvari je samo vreme ekonomske proizvodnje, vreme isečeno na jednake apstraktne segmente. To ujednačeno ireverzibilno vreme pripada svetskom tržištu, pa tako i svetskom spektaklu.

146. Ireverzibilno vreme proizvodnje je, pre svega, mera robe. Dakle, vreme koje se zvanično priznaje širom sveta kao opšte vreme društva, zapravo samo odražava posebne interese od kojih je sačinjeno, i nije ništa drugo do *posebno vreme*.

6: SPEKTAKULARNO VREME

„Nemamo ničeg svog, osim vremena, u kojem živi čak i onaj koji druge kuće nema.“ — Baltazar Grasijan, *Priručni orakul i umeće razboritosti* (Baltasar Gracián, *Oráculo manual y arte de prudencia*, CCXLVII, 1647)

147. Vreme proizvodnje, vreme-roba, zapravo je beskonačno gomi-lanje istovetnih intervala. To je apstraktno ireverzibilno vreme čiji se

115. Novi znaci negacije koji se javljaju u ekonomski najrazvijenijim zemljama, a koje spektakl ne razume ili pokušava da falsifikuje, dokaz su da je novo doba već počelo. Već smo videli neuspeh prvog napada radničke klase na kapitalizam; sada prisustvujemo *neuspehu kapitalističkog obilja*. Antisindikalna borba radnika na Zapadu prvo je naišla na otpor kod samih sindikata; pobunjena omladina pokreće nove proteste, još uvek nejasne i zbunjene, ali koji se jasno vide u odbijanju umetnosti, svakodnevnog života i stare, specijalizovane politike. To su dve strane nove, spontane pobune, koja se u prvi mah ispoljava kao kriminalna, a obe su vesnici drugog proleterskog napada na klasno društvo. Izgubljena deca te još uvek nepokretne armije, koja izlaze na bojište – izmenjeno, a opet isto – okupljaju se oko novog Generala Luda, koji ih ovog puta poziva da unište *mašineriju dozvoljene potrošnje*.

116. „Dugo traženi politički oblik kroz koji radnička klasa može da ostvari svoje ekonomsko oslobođenje“, jasno je naznačen u ovom veku u obliku revolucionarnih radničkih saveta, koji su donosili sve odluke i imali svu izvršnu vlast, povezujući se u saveze (federacije) preko delegata koji su odgovorni svojoj bazi i koji mogu biti opozvani u svakom trenutku. Saveti, kakvi su zaista postojali, bili su samo gruba naznaka njihovih mogućnosti, jer su odmah bili potiskivani i poraženi različitim mehanizmima odbrane klasnog društva, u koje svakako treba uračunati i lažnu svest. Kao što je Panekuk (Anton Pannekoek) ispravno naglasio, vlast radničkih saveta više „otvara pitanja“ nego što ih rešava. Ali, upravo u okviru takvog oblika društvene organizacije, problemi proleterske revolucije mogu pronaći svoje pravo rešenje. To je teren na kojem se sreću svi preduslovi istorijske svesti: teren na kojem se ostvaruje *aktivna*, direktna komunikacija, gde se ukida svaka vrsta specijalizacije, hijerarhije i razdvajanja i gde se postojeći uslovi transformišu u „uslove jedinstva“. U tom procesu proletarijat postaje subjekt koji odbacuje svoju čisto kontemplativnu ulogu: njegova svest sada je jednaka praktičnoj organizaciji koju je sam izabrao, jer se ta svest više ne može razdvojiti od njegovog doslednog delovanja na istoriju.

117. S vlašću saveta – koja na međunarodnom planu mora zameniti sve druge oblike vlasti – proleterski pokret postaje svoj vlastiti proizvod. Taj proizvod se više ne razlikuje od svog proizvođača, a njegov je-

dini cilj je njegovo vlastito ispunjenje. Samo na taj način negacija života u spektaklu može i sama biti negirana.

118. Pojava radničkih saveta u prvoj četvrtini ovog veka bila je najnapredniji izraz starog proleterskog pokreta, ali je prošla skoro nezapaženo, osim u prerusenom izdanju, jer su saveti bili potiskivani i uništeni, zajedno sa ostatkom pokreta. Danas, iz perspektive nove proleterske kritike, saveti se mogu sagledati u pravom svetlu, kao *jedini neporaženi aspekt jednog poraženog pokreta*. Istorijska svest, koja uviđa da su saveti jedini prostor za njeno delovanje, sada se može uveriti da oni više nisu na periferiji pokreta koji se gasi, već u samom središtu pokreta koji se tek uzdiže.

119. Revolucionarna organizacija koja nastaje pre uspostavljanja vlasti radničkih saveta, mora pronaći odgovarajuće oblike borbe; ali, istorijsko iskustvo govori da ona više ne može polagati pravo na to da *predstavlja* radničku klasu. Njen prvi zadatak je da se unutar sebe radikalno odvoji od sveta razdvajanja.

120. Revolucionarna organizacija je dosledan izraz teorije prakse, sve dok ostvaruje dvosmernu komunikaciju s praktičnom borbom u procesu formiranja praktične teorije. Njena vlastita praksa treba da ojača tu komunikaciju i doslednost same borbe. U trenutku revolucije, kada sva društvena razdvajanja bivaju ukinuta, organizacija mora ukinuti samu sebe kao poseban oblik razdvajanja.

121. Revolucionarna organizacija mora da razvije sveobuhvatnu kritiku društva, to jest, sveobuhvatnu kritiku svih aspekata otuđenog društvenog života, odbijajući kompromis s bilo kojim oblikom odvojene vlasti, bilo gde u svetu. U njenoj borbi protiv klasnog društva, oružje je *suština* samih boraca: zato revolucionarna organizacija ne sme dozvoliti da se uslovi razdvajanja i hijerarhije, koje nameće vladajući poredak, pojave unutar nje. Ona se ne sme deformisati vladajućim spektaklom. Jedino ograničenje u pravu svakog da učestvuje u njenoj totalnoj demokratiji jeste to što svaki njen pripadnik mora da shvati i usvoji njenu doslednu kritičku teoriju i da tu doslednost ispoljava kako na planu same kritičke teorije, tako i u vezi između te teorije i praktične aktivnosti.

122. Pošto sve veće otuđenje, koje kapitalizam nameće na svim nivoima, čini da radnici sve teže shvataju i imenuju svoju bedu i tako ih dovodi u poziciju da tu bedu *odbace u potpunosti ili da je ne odbace*

stalo na dnu društva, objedinjuje i podstiče sile *tradicije* koje kočje kretanje. Ali, ireverzibilno vreme buržoaske ekonomije iskorenjuje te žive fosile širom sveta. Istorija, koja je do tada izgledala kao niz aktivnosti pripadnika vladajuće klase i zato bila pisana kao istorija događaja, sada se shvata kao *opšte kretanje* koje na svom putu nemilosrdno gazi pojedince. Istorija, koja otkriva svoju osnovu u političkoj ekonomiji, postaje svesna postojanja onoga što je bilo njeno nesvesno, ali ne uspeva da ga osvetli, tako da ono i dalje ostaje nesvesno. Jedina stvar koju je tržišna ekonomija zaista demokratizovala jeste ta slepa preistorija, kao nova sudbina kojom niko ne vlada.

142. Istorija koja je prisutna u svim dubinama društva teži da nestane s njegove površine. Pobjeda ireverzibilnog vremena je, u isti mah, njegova metamorfoza u vreme stvari jer je oružje te pobjede serijska proizvodnja u skladu sa zahtevima tržišta. Glavni proizvod koji je sa ekonomskim razvojem premešten iz sfere luksuznih retkosti u sferu tekuće potrošnje jeste, dakle, istorija, ali samo kao istorija apstraktnog kretanja stvari, koje dominira svakom kvalitativnom upotrebom života. Dok je ciklično vreme moglo da podnese porast onog dela istorijskog vremena koji su proživljavali pojedinci i grupe, dominacija ireverzibilnog vremena proizvodnje težiće da društveno eliminiše to proživljeno vreme.

143. Buržoazija je, dakle, omogućila svest o ireverzibilnom vremenu i nametnula to vreme društvu, ali mu nije dozvolila da ga upotrebi. „Istorija je postojala, ali je više nema“, zato što klasa posednika ekonomije, koja ne može da raskine sa *ekonomskom istorijom*, mora da potiskuje svaku drugačiju upotrebu ireverzibilnog vremena kao neposrednu pretnju. Vladajuća klasa, sačinjena od *stručnjaka za posedovanje stvari* koji su, kao takvi, u posedu tih stvari, mora da veže svoju sudbinu za održavanje te postvarene istorije, to jest za očuvanje nove nepokretnosti *unutar* istorije. Radnik, koji se nalazi u osnovi društva, prvi put nije materijalno *otuđen od istorije*, jer je sada baza onaj deo društva koji se ireverzibilno kreće. Zahtevajući da *živi* istorijsko vreme koje sam proizvodi, proletarijat otkriva prosto, nezaboravno jezgro svog revolucionarnog projekta, a svi prethodni neuspeli pokušaji ostvarenja tog projekta obeležavaju moguća polazišta novog istorijskog života.

jedinstveni, ona je izražavala svoj projekat i vodila svoje ratove u skladu sa slikom zemaljskog raja.

139. Novo zasedanje istorijskog života, renesansa, koja je videla svoju prošlost i svoje opravdanje u antici, donosi radostan prekid s večnošću. Njeno ireverzibilno vreme jeste vreme beskonačnog gomilanja saznanja; istorijska svest proizašla iz iskustva demokratskih zajednica i sila koje ih uništavaju, ponovo je, s Makijavelijem, preuzela analizu desakralizovane moći i izrekla o državi ono što je do tada bilo neizrecivo. U bujnom životu italijanskih gradova, u umeću svetkovanja, život se shvatao kao uživanje u proticanju vremena. Ali, to uživanje u prolaznosti i sâmno je moralo biti prolazno. Pesma Lorenca de Medičija, koju Burckhart (Jacob Burckhardt) smatra suštim izrazom „duha renesanse“, zapravo je pohvala koju to krhko svetkovanje istorije izriče samom sebi: „Kako je lepa mladost – što tako brzo mine.“

140. Neprestana težnja apsolutne monarhije, to jest njene države, da monopolizuje istorijski život, težnja koja je jedan vid prelaza ka potpunoj dominaciji buržoaske klase, pokazuje istinu novog, ireverzibilnog vremena buržoazije. To je *vreme rada*, koje je prvi put oslobođeno cikličnosti. S buržoazijom rad postaje proces *preobražavanja istorijskih uslova*. Ona je prva vladajuća klasa koja shvata rad kao vrednost. Ukidajući sve privilegije, ne priznajući nijednu vrednost koja ne proizlazi iz eksploatacije rada, buržoazija je opravdano poistovetila svoju sopstvenu vrednost vladajuće klase s radom, a napredak rada sa sopstvenim napretkom. Klasa koja gomila robu i kapital neprestano menja prirodu, tako što menja sam rad oslobađajući njegovu produktivnost. Ukupan socijalni život već se usredsredio u ornamentalnom siromaštvu dvora, u drečavoj nošnji ledene državne administracije koja kulminira „profesijom kralja“; sve istorijske slobode morale su se pomiriti sa svojom propašću. Sloboda feudalaca, da se poigravaju sa ireverzibilnim vremenom, istrošila se u njihovim poslednjim izgubljenim bitkama – u ratovima Fronde i u ustanku Škotlandana u korist Čarlsa Edvarda. Svet je promenio osnovu.

141. Pobjeda buržoazije je pobjeda *duboko istorijskog vremena*, vremena ekonomske proizvodnje, koje trajno i potpuno preobražava društvo. Sve dok je agrarna proizvodnja glavni oblik rada, ciklično vreme, zao-

uopšte, revolucionarna organizacija mora shvatiti da se *protiv otuđenja ne može boriti otuđenim formama*.

123. Proleterska revolucija u potpunosti zavisi od toga da li će mase, po prvi put, početi da prepoznaju i žive teoriju, kao razumevanje ljudske prakse. Ona zahteva da radnici postanu dijalektičari i da svoje ideje ostvare u praksi. Ona zahteva od svojih „ljudi bez svojstava“ mnogo više nego što je buržoaska revolucija zahtevala od kvalifikovanih individualaca kojima je poverila svoj zadatak – budući da je delimična ideološka svest, koju je stvorio jedan segment buržoaske klase, počivala na ekonomiji, tom centralnom aspektu društvenog života, u kojem je buržoazija *već bila na vlasti*. Sam razvoj klasnog društva, koji ga je doveo do stanja spektakularne organizacije neživota, čini da revolucionarni projekat i *očigledno* postane ono što je oduvek bio *u suštini*.

124. Revolucionarna teorija je od sada neprijatelj svake revolucionarne ideologije *i ona to zna*.

5: VREME I ISTORIJA

„Gospodo, život je kratak!

I zato, ako živimo,

živimo da bismo gazili po glavama kraljeva!“

— Šekspir, *Henri IV*, deo I (1597)

125. Čovek, to „negativno biće koje jeste samo u meri u kojoj potiskuje Biće“, ne može se odvojiti od vremena. Čovekovo prisvajanje sopstvene prirode u isti mah je i njegovo shvatanje razvoja sveta. „Sama istorija je deo *prirodne istorije*, preobražaj prirode u čoveka“ (Marks, *Ekonomsko-filozofski rukopisi*, „Privatno vlasništvo i komunizam“). I obrnuto, ta „prirodna istorija“ ima svoje stvarno postojanje samo u procesu ljudske istorije, jedine osmatračnice s koje se može obuhvatiti istorijska celina (kao modernim teleskopom, koji omogućava našem pogledu da se vrati unazad *kroz vreme* i da posmatra udaljavanje galaksija na rubovima univerzuma). Istorija je uvek postojala, ali ne uvek u svom istorijskom obliku. Temporalizacija čoveka, koja se odvija kroz društvo, isto

je što i humanizacija vremena. Nesvesno kretanje vremena pokazuje se i *obistinjuje* u istorijskoj svesti.

126. Istinsko, iako *još skriveno* istorijsko kretanje počinje sporim i neprimetnim nastajanjem „stvarne čovekove prirode“, one „prirode koja se rađa u ljudskoj istoriji s nastajanjem ljudskog društva“; ali društvo koje je razvilo tehnologiju i jezik, koje je već proizvod sopstvene istorije, svesno je samo neprestane sadašnjosti. Pamćenje najstarijih je granica sveukupnog znanja, jer znanje uvek prenose *živi*. Ni smrt, niti prokreacija ne shvataju se kao zakon vremena. Vreme ostaje nepomično, kao zatvoreni prostor. Kada složenije društvo postane svesno vremena, ono će nastojati da ga negira: ono, naime, vidi vreme ne kao nešto što prolazi, već kao nešto što se vraća. Statično društvo organizuje vreme u skladu sa svojim neposrednim doživljajem prirode, dakle po modelu *cikličnog* vremena.

127. Ciklično vreme preovlađuje već u iskustvu nomadskih naroda jer oni na svakom mestu kroz koje prođu zatiču iste uslove; Hegel primećuje da je „lutanje nomada samo prividno, zato što je ograničeno na jednolične prostore“. Društvo koje se nastani na određenom mestu, uredi ga i individualizuje u skladu sa svojim potrebama i tako ispuni prostor određenim sadržajem, istovremeno se zatvara u unutrašnjost te lokacije. Periodični povratak na ista mesta sada postaje čist povratak vremena na istom mestu, ponavljanje niza aktivnosti. Prelazak iz pastoralnog nomadstva u sedelačku poljoprivredu označava kraj dokone i prazne slobode i početak mukotrpnog rada. Na agrarnom modelu proizvodnje, kojim dominira ritam godišnjih doba, počiva potpuno razvijeno ciklično vreme. Večnost pripada *unutrašnjosti* tog vremena: ona je vraćanje istog, ovde, na zemlji. Mit je unitarna misaona konstrukcija; on garantuje da ceo kosmički poredak bude ustrojen oko poretka koji je društvo ostvarilo u svojim granicama.

128. Društveno usvajanje vremena i samoproizvodnja čoveka ljudskim radom događaju se u društvu podeljenom na klase. Moć koja se konstituisala iznad siromaštva društva u kojem vlada ciklično vreme, klasa koja organizuje taj društveni rad i prisvaja njegov ograničen višak vrednosti, istovremeno prisvaja i *vremenski višak vrednosti*, koji je rezultat njene organizacije društvenog vremena: samo ona poseduje ireverzibilno vreme života. Bogatstvo koje se nagomilava u sektoru moći i

mercijalnom istraživanju planete – praktično eksperimentisanje koje je zauvek uništilo mitsko ustrojstvo kosmosa.

138. U doba opadanja srednjeg veka, svest još privržena starom poretku, doživljavala je ireverzibilno vreme koje je prošlo društvo u obliku opsednutosti smrću. To je melanholija nad raspadanjem jednog sveta, poslednjeg u kojem je sigurnost mita još bila protivteža istoriji; ta melanholija vidi kako se sve zemaljske stvari nužno kvare i propadaju. Velike pobune evropskih seljaka bile su, između ostalog, njihov pokušaj da odgovore istoriji koja ih je nasilno istrгла iz patrijarhalnog sna zajamčenog feudalnim sistemom. To je milenaristička utopija zemaljskog raja, u kojoj u prvi plan izbija ono iz čega je potekla poluistorijska religija, kada su rane hrišćanske zajednice, kao i judaistički milenarizam iz kojeg su potekle, odgovorile na nemire i nesreće svog vremena tako što su najavile blisko ostvarenje Božjeg carstva, dodajući time antičkom društvu element nemira i subverzije. Kada je počelo da deli vlast u carstvu, hrišćanstvo se odreklo onoga što je preostalo od te nade kao pūkog sujeverja: to je smisao Avgustinovog uveravanja da je Božje carstvo odavno nastupilo, da je ono zapravo osnovana crkva, uveravanja koje je prototip apologije moderne ideologije. Društvena pobuna milenarističkog seljaštva prirodno se najpre izražava kao želja da se uništi crkva. Ali, milenarizam se razvija u istorijskom svetu, a ne na tlu mita. Moderna revolucionarna očekivanja nisu iracionalni nastavak milenarističke verske strasti, kao što Norman Kon veruje da je pokazao u svojoj *Potrzi za milenijumom* (Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, 1957). Naprotiv, sam milenarizam, poslednja borba revolucionarne klase koja govori religijskim jezikom, već je bio moderna revolucionarna tendencija, kojoj je nedostajala samo *svest o sopstvenoj istorijskoj prirodi*. Milenaristi su bili osuđeni na poraz zato što nisu bili u stanju da prepoznaju revoluciju kao sopstveni poduhvat. To što je milenaristima bio potreban spoljni podsticaj na delovanje, Božja odluka, zapravo je posledica činjenice da su pobunjeni seljaci uvek išli za vođama koji nisu pripadali njihovim redovima. Seljačka klasa nije mogla da stekne tačnu svest o funkcionisanju društva i o načinu vođenja sopstvene borbe: upravo zato što njeno delovanje i njena svest nisu bili

stvo), ali se njihovo ireverzibilno vreme – uvodeći akumulaciju, koja će u islamu poprimiti oblik osvajanja, a u reformisanom hrišćanstvu uvećavanja kapitala – u verskoj misli izokrenulo kao neko odbrojanje: to je čekanje, u vremenu koje se smanjuje, da nastupi Strašni sud i s njim drugi, istinski svet. Večnost je proizašla iz cikličnog vremena. Ona je njegova onostranost. Ona je element koji ograničava ireverzibilnost vremena, koji suzbija istoriju unutar nje sâme, postavljajući sebe s one strane ireverzibilnog vremena, kao tačka u koju se ciklično vreme vraća i u kojoj se poništava. Bosije (Jacques-Bénigne Bossuet) kaže: „A kroz vreme koje prolazi, stupamo u neprolaznu večnost.“

137. U srednjem veku, tom mitskom svetu koji svoju dovršenost ostvaruje izvan sebe, istorija je već nagrizla ciklično vreme, iako ono još vlada većim delom proizvodnje. Izvesna ireverzibilna temporalnost priznata je svim pojedincima u smenjivanju životnih doba, u životu koji je shvaćen kao *putovanje* u jednom smeru, kao nepovratni prolazak kroz svet čiji smisao prebiva izvan njega samog: hodočasnik je čovek koji izlazi iz tog cikličnog vremena i postaje stvarni putnik, a ne simbolički, kao svi ostali. Lični istorijski život i dalje nalazi svoje ispunjenje u sferi moći, u tome što učestvuje u borbama za moć ili za svrgavanje postojeće moći. Ali, ireverzibilno vreme moći sada se neograničeno deli zahvaljujući ujednačavanju orijentisanog vremena u okrilju hrišćanske ere – to je svet naoružane vere, u kojem se igra gospodara okreće oko vernosti i utvrđivanja ko kome treba da bude veran. To feudalno društvo, nastalo iz susreta „organizacione strukture osvajačke vojske, koja se razvila za vreme osvajačkog pohoda“ i „proizvodnih snaga zatečenih u osvojenim zemljama“ (*Nemačka ideologija*) – a među te proizvodne snage treba uvrstiti i njihove proizvodne jezike – podelilo je vlast u društvu između crkve i države, koja je, sa svoje strane, podeljena na složene odnose sizerenstva i vazalstva, kao i na seoske posede i gradske zajednice. U toj raznovrsnosti mogućeg istorijskog života, posle neuspeha Krstaških ratova – glavnog, zvaničnog istorijskog poduhvat tog sveta – polako se otkrivao potajni rad epohe: ireverzibilno vreme koje je postepeno i neprimetno podrivalo društvo, vreme koje je živela buržoazija proizvedeći robe, osnivajući i šireći gradove, posvećujući se ko-

troši na raskošne svetkovine, zapravo je rasipanje *istorijskog vremena na površini društva*. Samo vlasnici tog istorijskog viška vrednosti poseduju saznanje o stvarnim događajima i mogu u njima da učestvuju. To vreme, odvojeno od kolektivne organizacije vremena koja preovlađuje u repetitivnoj proizvodnji osnove društvenog života, teče iznad sopstvene statične zajednice. To je vreme avanture i rata, u kojem gospodari cikličnog društva grade svoje lične istorije; to je i vreme koje se pojavljuje u sudaru sa stranim zajednicama, u poremećaju nepromenljivog društvenog poretka. Istorija, dakle, iskrsava pred čovekom kao nešto što mu je strano, kao nešto što nije želeo i od čega je verovao da je zaštićen. Ali, s tim preokretom vraća se i onaj negativni ljudski *nemir* koji se nalazi u začetku celog (privremeno obustavljenog) razvoja.

129. Ciklično vreme je po sebi vreme bez sukoba, ali sukob postoji već u tom detinjstvu vremena: istorija se najpre bori za to da postane istorija u praktičnoj aktivnosti gospodara. Ona stvara površnu ireverzibilnost; njeno kretanje stvara upravo ono vreme koje ona sâma iscrpljuje u unutrašnjosti neiscrpnog vremena cikličnog društva.

130. „Hladna društva“ su ona društva koja su maksimalno usporila svoj udeo u istorijskom kretanju i koja održavaju u ravnoteži svoje suprotstavljanje prirodnom čovekovom okruženju, kao i svoje unutrašnje suprotnosti. Iako krajnja raznovrsnost institucija koje su osnovane u tu svrhu svedoči o fleksibilnosti samostvaranja ljudske istorije, to svedočanstvo može da primeti samo spoljni posmatrač, antropolog koji *gleda unazad* sa osmatračnice istorijskog vremena. U svakom od tih društava, neka konačna strukturalizacija isključila je svaku mogućnost promene. Apsolutni komformizam postojećih društvenih praksi, s kojima su zauvek poistovećene sve ljudske mogućnosti, nema više nikakvu spoljnu granicu, osim straha od pada u bezoblično životinjsko stanje. Članovi tih društava mogu sačuvati svoju ljudskost samo po cenu da zauvek ostanu isti.

131. Nastanak političke moći, koji je izgleda povezan s poslednjim velikim tehnološkim revolucijama (kao što je topljenje gvozdene rude) na pragu perioda koji neće upoznati velike preokrete, sve do pojave moderne industrije, vremenski se podudara sa slabljenjem krvnih veza. Od tog doba, smenjivanje generacija izlazi iz sfere čistog prirodnog ciklusa i stupa u sferu događajnosti, smenjivanja moći. Ireverzibilno vreme je

vreme onog koji vlada, a dinastije su njegova prva merna jedinica. *Oružje vladara je pismo. U pismu jezik dostiže svoju potpunu nezavisnu stvarnost kao posrednik među svestima.* Ali ta nezavisnost se podudara sa opštom nezavisnošću odvojene moći, kao posredovanje koje konstituiše društvo. S pismom se pojavljuje svest koja se više ne prenosi u direktnom odnosu među živima: to *bezlično pamćenje* je zapravo pamćenje društvene administracije. „Spisi su misli države; arhive su njena sećanja.“ (Novalis)

132. Hronika je izraz ireverzibilnog vremena moći, ali i sredstvo koje održava voluntarističko napredovanje vremena beležeći prethodne tragove, pošto orijentisanost vremena teži da se izgubi kada se određena moć sruši. Tada vreme ponovo pada u ravnodušni zaborav svojstven cikličnom vremenu, jedinom vremenu koje poznaju seljačke mase – a one se ne menjaju s propašću carstava i njihovih hronologija. *Posednici istorije* dali su vremenu *smer*, a *smer* je, u isti mah, i *značenje*. Ali ta istorija se zasebno razvija i nestaje; ona ne utiče na dublje ravni društva jer ostaje odvojena od zajedničke stvarnosti. Zato se istorija istočnih carstava za nas svodi na istoriju religija: svrgnute hronologije ostavile su za sobom naizgled autonomnu istoriju iluzija koje su ih obavijale. Pod okriljem mita, gospodari zadržavaju *privatno vlasništvo nad istorijom*, pre svega tako što se služe iluzijom: u Kini i Egiptu oni su dugo imali monopol na besmrtnost duše, a njihove najranije, zvanično priznate dinastije bile su samo imaginarne rekonstrukcije prošlosti. Ali to iluzorno gospodarsko posedovanje tada je bilo jedini mogući oblik posedovanja, kako zajedničke istorije, tako i istorije gospodara. Širenje njihove stvarne istorijske moći ide ukorak s vulgarizacijom iluzornog mitskog posedovanja. Sve to proizlazi iz sledeće proste činjenice: u meri u kojoj su gospodari preuzimali na sebe dužnost da mitski jemče stalnost cikličnog vremena, kao u sezonskim obredima kineskih careva, oni sâmi su se oslobađali cikličnog vremena.

133. Da bi čista hronologija, koju obogotvorena moć bez objašnjenja nudi svojim podanicima kao zemaljsko izvršenje mitskih zapovesti, ustupila mesto svesnoj istoriji, bilo je potrebno da velike grupe ljudi iskuse stvarno učešće u istoriji. Iz te praktične komunikacije između onih koji su *priznali jedni druge kao posednike jedinstvene sadašnjosti*, koji su iskusili stvarno bogatstvo događaja kao sopstvenu aktivnost i koji se u svojoj epohi osećaju kao kod kuće, pomalja se opšti jezik istorijske

komunikacije. Oni za koje postoji ireverzibilno vreme otkrivaju ono što je vredno pamćenja i u isti mah, *opasnost zaboravljanja*: „Herodot iz Halikarnasa ovde izlaže plodove svojih istraživanja, da vreme ne bi uništilo ljudska dela.“

134. Razmišljanje o istoriji ne može se razlučiti od *razmišljanja o moći*. Grci su prvi razumeli šta znači moć i prvi su o njoj raspravljali. To je bila *demokratija gospodara društva*, sušta suprotnost stanju u despotским državama, u kojima moć ne polaže računa nikom drugom do sebi i to u svom nepristupačnom i neprozirnom unutrašnjem jezgru – to su *dvorske revolucije*, koje su iznad svake rasprave i kao uspešne i kao neuspešne. Međutim, moć, koju su delile grčke zajednice, bila je ograničena na potrošnju društvenog života, a njegova proizvodnja bila je odvojen i statičan domen robovske klase. Živeli su samo oni koji nisu radili. Podela među grčkim zajednicama i njihova borba za eksploataciju stranih gradova bili su ospoljeni izraz načela razdvajanja, na kojem je svaka od njih iznutra počivala. Uprkos svojim snovima o univerzalnoj istoriji, Grčka se ujedinila tek kad joj je zapretila invazija spolja; pre toga, njeni nezavisni gradovi-države nisu mogli da usaglase ni kalendare. U Grčkoj je istorijsko vreme postalo svesno, ali još ne i svesno sebe.

135. Nestajanje povoljnih uslova koji su vladali u grčkim zajednicama, povuklo je za sobom nazadovanje zapadne istorijske misli, koje nije bilo praćeno obnavljanjem starih mitskih struktura. U sudarima mediteranskih naroda, u usponu i padu Rimskog carstva, pojavile su se *poluistorijske religije*, koje su postale ključni činioci nove svesti o vremenu i novi oklop odvojene moći.

136. Monoteističke religije bile su kompromis između mita i istorije, između cikličnog vremena, koje je i dalje vladalo u proizvodnji i ireverzibilnog vremena, u kojem su se narodi međusobno sukobljavali i iznova grupisali. Religije koje su proizašle iz judaizma zapravo su apstraktna univerzalna priznanja ireverzibilnog vremena, koje je demokratizovano i otvoreno svima, ali samo u domenu iluzornog. Ukupno vreme je usmereno ka jednom jedinom završnom događaju: „Carstvo Božje je blizu.“ Iako su izrasle na tlu istorije i u njemu pustile korenje, te religije su i danas radikalno suprotstavljene istoriji. Poluistorijske religije su utvrdile kvalitativni početak u vremenu (Hristovo rođenje, Muhamedovo bek-